

บทที่ 2

สยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รูปภาพ 2 - 1 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

การศึกษาทางภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น มีเนื้อหาในเรื่องของสถาปัตยกรรมกรุงเทพมหานครในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การขยายตัวเมือง การสร้างถนน การขุดคลอง การเปลี่ยนแปลงสภาพของบ้านเมืองให้เจริญทันสมัย สวยงาม ดังที่ได้เสด็จประพาสยุโรปถึง 2 ครั้งนับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ซึ่งถือเป็นการเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงกรุงเทพมหานครในกาลต่อมา โดยเฉพาะเป็นการวางรากฐานของการศึกษาค้นคว้าในเรื่องของประวัติศาสตร์ภูมิสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี ในการศึกษาและวิจัยในเรื่องของแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องแบ่งออกเป็นหัวข้อดังนี้

2.1 พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสองค์ที่ 1 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 และ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี ทรงพระราชสมภพเมื่อวันอังคาร ที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2396 พระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้างุ้มพญา เมื่อพระชนม์พรรษาได้ 9 พรรษา ได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นพิเชษฐสุรางค์ ต่อมาอีก 4 ปีได้เลื่อนเป็นกรมขุนพินิจประชานฤนาถ บรมราชาภิเษกครั้งแรกเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2411 ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากขณะนั้นมีพระชันษาเพียง 16 ปี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์จึงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนและสถาปนากรมหมื่นบวรวิไชยชาญซึ่งเป็นโอรสองค์ใหญ่ของพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นมหาอุปราช ซึ่งปรากฏนามภายหลังว่า กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ตลอดเวลาที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราชกรณียกิจอันเป็นเหตุให้สยามในเวลานั้นสู่ความเจริญรุ่งเรืองทัดเทียมอารยประเทศและรักษาเอกราชของประเทศได้เป็นอย่างดี ทรงวางรากฐานการพัฒนาประเทศสืบต่อมาในปัจจุบัน พระราชกรณียกิจและเหตุการณ์ที่สำคัญที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์สามารถแบ่งตามปีและพระชนมายุดังต่อไปนี้

- พ.ศ. 2396 - พระราชสมภพ
- พ.ศ. 2404 (8) - สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีพระราชมาดาเสด็จสวรรคต
- พระราชพิธีโสกันต์
- พ.ศ. 2409 (13) - ทรงบรรพชาเป็นสามเณร
- พ.ศ. 2410 (14) - พระราชดำเนินเยี่ยมเรือรบฝรั่งเศสแทนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- พ.ศ. 2411 (15) - พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต
- พระราชพิธีราชาภิเษกเป็นกษัตริย์องค์ที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี
- **สร้างพระที่นั่งมุลสถานบรมมหาราชวังด้านตะวันออกและพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติด้านตะวันตก ในพระบรมมหาราชวัง**
- พ.ศ. 2412 (16) - กรมทหารราบที่ 1 มหาดเล็กรักษาพระองค์ ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น กรมทหารมหาดเล็กราชวัลลภรักษาพระองค์ในปี พ.ศ.2414
- โปรดให้สร้างวัดราชปิตุสถิตมหาสิมารามเป็นวัดประจำพระองค์
- **โปรดให้สร้างวัดนิเวศธรรมประวัติเป็นวัดประจำพระราชวังบางปะอิน**
- โปรดให้สร้างวัดเทพศิรินทราวาสเพื่ออุทิศพระราชกุศลถวายพระบรมราชชนนี
- พ.ศ. 2413 (17) - เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ ปัตตาเวีย (เมืองชวา) อินเดีย สุมาตราเป็นครั้งแรก
- พ.ศ. 2414 (18) - ประกาศยกเลิกการไถ้หมทรมหาดไท
- เสด็จประพาสอินเดียและพม่าทรงแวะเมืองสิงคโปร์ ปีนังและย่างกุ้ง
- พ.ศ. 2415 (19) - **เริ่มปรับปรุงพระราชวังบางปะอิน**
- ตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรกขึ้นใน

¹ เป็นพระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและได้พระราชทานนามว่า หม่อมเจ้ารำเพย ต่อมาได้เป็น พระราชเทวีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระนามว่า พระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์

- พระบรมมหาราชวัง
- ใช้แบบหล่อพระราชประแตนในการเข้าเฝ้า
 - เปิดโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษชั้นที่ตีกริมประตุพิมานชัยศรี²
 - เริ่มปรับปรุงการทหารครั้งใหญ่
- พ.ศ. 2416 (20)
- ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ
 - พิธีพระบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2
 - เปลี่ยนธรรมเนียมการหมอบคลานเป็นการก้มศีรษะแบบตะวันตก
 - ก่อตั้งหอวังการพิพฒน์เพื่อทำหน้าที่เก็บภาษีรายได้อากรแผ่นดิน
- พ.ศ. 2417 (21)
- โปรดฯตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (รัฐมนตรีสภาและองคมนตรีสภา)
 - โปรดฯให้หอคองคองเดย (ศาลาสหทัยสมาคม) เป็นพิพิธภัณฑ์
 - ตราพระราชบัญญัติ พักัดเกษียณอายุลูกทาส ลูกไท
 - ใช้ฮัดกระดาศแทนเหรียญทองแดง
 - มิชชันนารีชาวอเมริกันตั้งโรงเรียนกุลสตรีวังหลังเป็นโรงเรียนสตรีแห่งแรก
- พ.ศ. 2418 (22)
- ปราบฮ่อครั้งที่ 1
 - ตั้งกรมกองทหารโปลิส
 - เริ่มการโทรเลขครั้งแรก ระหว่างกรุงเทพฯ - สมุทรปราการ
- พ.ศ. 2419 (23)
- **สร้างพระที่นั่งไอศวรรทิพยอาสน์**
- พ.ศ. 2420 (24)
- คณะโรมันคาทอลิกตั้งโรงเรียนอัสสัมชัญ
- พ.ศ. 2421 (25)
- ตั้งโรงเรียนนันทอุทยาน (สวนอนันต์)
- พ.ศ. 2423 (27)
- ตั้งโรงเรียนสุนันทาลัย (โรงเรียนราชินี) สำหรับเด็กหญิงแห่งแรก สอนวิชาการเรือนและวิชาทั่วไป
- พ.ศ. 2424 (28)
- เกิดอหิวาตกโรคระบาดครั้งใหญ่
 - **สร้างพระที่นั่งวิสุทธิศนา**
 - เริ่มทดลองใช้โทรศัพท์ครั้งแรก ระหว่างกรุงเทพฯ - สมุทรปราการ
 - สมโภชพระนคร ครบ 100 ปี
- พ.ศ. 2426 (30)
- ตั้งกรมไปรษณีย์ เริ่มเปิดบริการไปรษณีย์ครั้งแรกในพระนคร
 - ตั้งกรมโทรเลข
 - ปราบฮ่อครั้งที่ 2
 - เปิดหอสมุดวชิรญาณ
- พ.ศ. 2427 (31)
- เปิดโรงเรียนวัดมทรณพารามเป็นโรงเรียนหลวงสำหรับประชาชนแห่งแรก
- พ.ศ. 2429 (33)
- ปราบฮ่อครั้งที่ 3
 - โปรดเกล้าฯ ให้เลิกตำแหน่งพระมหากุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงสถาปนาเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เป็นสยามมกุฎราชกุมารเป็นพระองค์แรก

² ต่อมาโปรดฯให้ย้ายไปรวมกับโรงเรียนนันทอุทยานที่ฝั่งธนบุรี ในปี พ.ศ.2422

- รื้อป้อมหรือวังบางส่วนเพื่อทำการขยายสนามหลวง
 - ไทยสมัครเป็นภาคีสหภาพโปรเตสแตนต์สากล
- พ.ศ. 2430 (34)
- สร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – ฉะเชิงเทรา
 - ตั้งกรมยุทธนาธิการทหาร (กระทรวงกลาโหม)
 - ตั้งโรงเรียนนายร้อยทหารบก
 - ตั้งกระทรวงศึกษาธิการ
 - ตั้งกระทรวงธรรมการ
 - การปราบฮ่อครั้งที่ 4
- พ.ศ. 2431 (35)
- เปิดโรงพยาบาลศิริราชพยาบาลและกรมพยาบาล
 - ทรงเริ่มการทดลองจัดการปกครองส่วนกลางแผนใหม่
 - ใช้รัตนโกสินทร์ศก (ร.ศ.) เป็นศักราชในราชการ
 - ตราพระราชบัญญัติ เลิกวิธีพิจารณาโทษตามแบบจารีตนครบาล
 - ประกาศพระราชบัญญัติทหาร
 - ชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์เป็นอักษรไทยเป็นครั้งแรก
 - เสียดินแดนแคว้นสิบสองจุไทยและหัวพันทั้งห้าทั้งหก (ตอนเหนือของเวียดนาม) ให้กับฝรั่งเศส
 - **เริ่มสร้างอาคารสำหรับพักพื่นบนเกาะสีชัง**
 - เปิดตรรางจากหลักเมืองไปบางค้อแหลม โดยใช้ม้าเทียม
 - **เริ่มสร้างถนนสาร**
- พ.ศ. 2432 (36)
- เริ่มใช้วันทางสุริยคติในราชการ
- พ.ศ. 2433 (37)
- เริ่มใช้ธนบัตรเป็นครั้งแรกและเปิดเบงก์สยามกัมมาจล (ปัจจุบันคือธนาคารไทยพาณิชย์) เป็นธนาคารแห่งแรก
 - ตั้งโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กหลวง³
 - **สร้างพระราชวังรัตนรังสรรค์ เมืองระนอง**
 - ตั้งกรมธรรมการภายหลังเปลี่ยนเป็นกระทรวงธรรมการในปี พ.ศ.2435
- พ.ศ. 2434 (38)
- **เริ่มสร้างพระตำหนักบนเกาะสีชัง**
 - ตั้งกระทรวงยุติธรรม
 - ตั้งกรมรถไฟ และเริ่มสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ - นครราชสีมา
- พ.ศ. 2435 (39)
- ปฏิรูปการปกครองโดยเปลี่ยนจากแบบจตุสดมภ์เป็นระบบกระทรวง
 - ตั้งโรงเรียนแพทย์ของกรมพยาบาลต่อมาพัฒนาเป็นโรงเรียนราชแพทยาลัย
 - ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูที่โรงเรียนเด็กในพระบรมมหาราชวังและตั้งสามัคจารย์
 - ตั้งศาลโปลิสสภา (ศาลแขวง)

³ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานนามใหม่เป็น โรงเรียนข้าราชการพลเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และนำมารวมกับโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ โรงเรียนราชแพทยาลัย โรงเรียนยันตรศึกษา และโรงเรียนเกษตร แล้วเปลี่ยนชื่อมาเป็น “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” ในปี พ.ศ.2459 ซึ่งถือว่าเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศ (พลาตศึกษ์ สิทธิชัยกิจ, 2547: 368-369)

- ประกาศตั้งกระทรวงธรรมการอย่างเป็นทางการ
 - ส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาทหารในยุโรปรุ่นแรก
 - **เริ่มสร้างพระที่นั่งมณฑลราชดำเนินโรจน์ พระราชวังจุฑาธุชราชฐานเกาะสีชัง**
 - เสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำสาละวิน หัวเมืองเงี้ยวทั้งห้า และหัวเมืองกะเหรี่ยง ตะวันออก (อยู่ในเขตพม่าตรงข้ามกับเชียงใหม่และตาก) ให้อังกฤษ
 - เริ่มการใช้ตราง
- พ.ศ. 2436 (40)
- วิกฤตการณ์ปากน้ำ ร.ศ.112
 - เสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง (ลาวเกือบทั้งหมด) ให้ฝรั่งเศส
 - ฉลองพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ครั้งแรก
 - ตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย
 - ตั้งสภาอุณาโลมแดง (สภากาชาดไทย)
 - เปิดบริษัทวิสาหกิจส่วนบุคคลสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - ปากน้ำ
- พ.ศ. 2437 (41)
- ทรงสถาปนาเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เป็นสยามมกุฎราชกุมาร
 - เริ่มจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล
 - ตั้งโรงไฟฟ้า
 - เริ่มกิจการรถรางอย่างเป็นทางการ
- พ.ศ. 2438 (42)
- **เริ่มสร้างสะพานชุดเฉลิม**
- พ.ศ. 2439 (43)
- เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองชวาครั้งที่ 2
 - ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูตะวันตกแล้วเปลี่ยนเป็นโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ (โรงเรียนราชนิเทศ) ซึ่งเป็นโรงเรียนแบบ Public School แห่งแรก
 - เปิดทางรถไฟกรุงเทพฯ - อยุธยา
 - โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงพิเศษไปจัดการศาลตามหัวเมือง
 - จัดทำงบประมาณแผ่นดินเป็นครั้งแรก
 - ตั้งโรงเรียนฝึกหัดวิชาแพทย์ และผดุงครรภ์
- พ.ศ. 2440 (44)
- **เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก** เสด็จเยือนฮอลแลนด์ สุเอซ อิสตันบูล ปอร์ตุกาล ออริส อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ เจนีวา เซนต์ปีเตอรั โรมา ออสเตรีย รัสเซีย เดนมาร์ก เบลเยียม เยอรมนี ฮอลแลนด์ สเปน โปรตุเกส มอนติคาร์โล เมเปิลส์ อียิปต์
 - พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพ ร.ศ.116
 - ตรา พรบ.การปกครองออกเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน
 - ตั้งโรงเรียนสอนวิชากฎหมาย
 - เริ่มการสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวงไปเรียนในยุโรป ปีละ 2 ทุน
- พ.ศ. 2441 (45)
- เสด็จประพาสแหลมมลายู
 - **เริ่มสร้างวังสวนดุสิต**
 - ตั้งกรมเสนาธิการทหารบก
 - รวมกรมไปรษณีย์ และกรมโทรเลขเป็นกรมเดียวกัน
 - กำหนดเหรียญสตางค์รุ่นแรกโดยใช้ทองขาว

- พ.ศ. 2442 (46) - **สร้างวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามเป็นวัดพระจำวงศ์วานดุสิต**
 - **เริ่มสร้างถนนราชดำเนินนอก**
 - มาควิส เคอร์ซัน อุปราชอินเดียได้ทูลเกล้าถวายพระบรมสารีริกธาตุ
 - ทำสนธิสัญญากำหนดสิทธิจัดทะเบียนคนในบังคับอังกฤษ
 - เริ่มจัดตั้งกองทหารตามหัวเมือง
- พ.ศ. 2443 (47) - เสด็จประพาสแหลมมลายู
 - สร้างถนนเชียงใหม่ – ลำพูน
 - **รื้อพระที่นั่งมนตราธาตุรัตนโรจน์จากเกาะสีชังมาไว้ที่วังสวนดุสิตต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นพระที่นั่งวิมานเมฆ แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2444**
- พ.ศ. 2444 (48) - เสด็จประพาสเมืองชวาและเมืองสิงคโปร์ครั้งที่ 3
 - เปิดโรงเรียนบำรุงสตรีวิชาเป็นโรงเรียนสตรีหลวงสำหรับประชาชนแห่งแรก
 - **เริ่มสร้างถนนราชดำเนินกลางและถนนราชดำเนินใน**
 - ตั้งโรงเรียนนายร้อยตำรวจที่นครราชสีมา
 - เปิดทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – นครราชสีมา
 - หล่อพระพุทธรูปชินราชจำลอง
 - บริษัทสยามไฟฟ้า ได้รับสัมปทานจำหน่ายไฟฟ้า เริ่มจุดโคมไฟตามถนนหลวง
 - เกิดกบฏเงี้ยวที่เมืองแพร่ ฝืนญที่อุบลราชธานี และ กบฏแขก 7 หัวเมืองที่ปัตตานี เพื่อต่อต้านการปกครองแบบเทศาภิบาล
- พ.ศ. 2445 (49) - ปราบเงี้ยว
 - **สร้างพระที่นั่งอัมพรสถาน**
 - ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์
 - เปิดทางรถไฟสายพระบาท – สระบุรี
 - ตั้งกรมธนบัตร เริ่มใช้ธนบัตรครั้งแรก ตามพระราชบัญญัติธนบัตร ร.ศ.121
 - ตั้งสามัคยาจารย์สมาคม
 - ตั้งโอสถศาลา
 - เสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามหลวงพระบาง จำปาศักดิ์(ปากแซ่)ให้ฝรั่งเศส
 - เปิดทางรถไฟสายใต้ กรุงเทพฯ – เพชรบุรี
- พ.ศ. 2446 (50) - จัดระบบสุขาภิบาลและชุดคลองประปาจากกรุงเทพฯ ถึงรังสิต
 - **ปลูกต้นมะขามรอบสนามหลวง**
 - **เปิดถนนราชดำเนินนอก (ถนนเบญจมาศ) กับสะพานมัฆวานรังสรรค์เนื่องในโอกาสกษัตริย์เฉลิมพระชนมพรรษาครบ 50 พรรษา**
- พ.ศ. 2447 (51) - เสด็จประพาสต้นครั้งแรก เสด็จเยือนนนทบุรี สมุทรสาคร สมุทรสงคราม เพชรบุรี ราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี ออยุธยา
 - **สร้างเรือนต้นไว้สำหรับเพื่อนที่ทรงเสด็จประพาสต้นในวังสวนดุสิต**
 - เปิดทางรถไฟสายธนบุรี – ท่าจีน (วงเวียนใหญ่ คลองสาน – มหาชัย)
 - ตั้งบริษัทรถไฟรางไทย

- ทำอนุสัญญา กำหนดสิทธิการจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศส
- พ.ศ. 2448 (52) - ตราพระราชบัญญัติและประกาศเลิกทาส
- ตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร
- ทำอนุสัญญา กำหนดสิทธิการจดทะเบียนคนในบังคับเดนมาร์ก และอิตาลี
- ตราพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารฉบับแรก
- ทดลองจัดสุขาภิบาลที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาคร
- พระราชนิพนธ์เรื่องเงาะป่า
- เปิดทางรถไฟสาย กรุงเทพฯ - อยุธยา
- เปิดตรวงสายรอบเมือง
- พ.ศ. 2449 (53) - เสียดินแดนมณฑลบูรพา พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ (เขมรส่วนใน)
- เพื่อแลกจันทบุรีกับตราดแก่ฝรั่งเศส
- เสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2 เสด็จเยือนเมืองนนทบุรี อยุธยา อ่างทอง สระบุรี สิงห์บุรี
- อินทบุรี สุพรรณบุรี ชัยนาท อุทัยธานี นครสวรรค์ กำแพงเพชร
- เปลี่ยนพระราชวังเดิมฝั่งธนบุรีเป็นโรงเรียนนายเรือ
- พ.ศ. 2450 (54) - **เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2**
- พระราชพิธีพระราชกุศลรัชชมงคล ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท อยุธยา
- จัดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวครั้งแรก
- เปิดการเดินทางรถไฟหลวงสายตะวันออกกรุงเทพ - ฉะเชิงเทรา
- พ.ศ. 2451 (55) - เสด็จประพาสต้นลำแม่น้ำมะขามเฒ่า นครสวรรค์ สุพรรณบุรี อ่างทอง อยุธยา
- พระราชบัญญัติสุขาภิบาลตามหัวเมืองต่างๆ
- พระราชพิธีรัชชมงคลลาภิเศก
- ประกาศใช้กฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ.127
- เลิกใช้เงินพดด้วง
- ตรา พ.ร.บ. ทองคำ ร.ศ.127 ใช้ทองคำเป็นมาตรฐานเงินตราตามแบบสากล
- **เริ่มสร้างสวนสุนันทา**
- **วางศิลาฤกษ์พระที่นั่งอนันตสมาคม**
- **เปิดพระบรมรูปทรงม้า**
- พ.ศ. 2452 (56) - **เริ่มสร้างพระราชวังพญาไท**
- **เปลี่ยนชื่อวังสวนดุสิตเป็นพระราชวังสวนดุสิต**
- **เริ่มสร้างพระราชวังบ้านปืน**
- เลิกใช้เงินเฟื้อง ซีก เสี้ยว อัฐ โสฬส
- เริ่มกิจการประปา
- เสียดินแดนก้านตัน ตรังگانู ไทรบุรี ปลิส หัวเมืองมลายูแก่อังกฤษ
- พ.ศ. 2453 (57) - ยกเลิกโรงฝิ่นในกรุงเทพมหานคร
- มีการแสดงกลีกรรรมและพาณิชยกรรมครั้งแรก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อวันอาทิตย์ที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2453 รวมพระองค์ทรงมีพระชนมายุได้ 57 พรรษา ระยะเวลาขึ้นครองราชย์ 42 ปี

2.2 กรุงเทพมหานครในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สภาพกรุงเทพมหานครในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จะพบว่าบริเวณตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาที่เข้ามาทางปากอ่าว มีโรงเลื่อย โรงสี อุต้อเรือและบริษัทร้านค้าต่างๆ และที่สำคัญจะมีเรือนแพมีทั้งร้านค้าและตลาดขายของลอยอยู่เป็นจำนวนมาก (ไชแสง สุชะวะณะ, 2534: 13) ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของประชาชนทั่วไป ซึ่งแพนั้นอยู่บนลูกบวบไม้ไผ่และไม้ปักเสาผูกลำนขึ้นไปไว้บนตลิ่ง ตลอดสองฝั่งเต็มไปด้วยสวนมีกอไผ่ขึ้นเป็นหย่อมและมีต้นไม้พันธุ์ต่างๆ เรียงรายดูเขียวชอุ่มตลอดสองฝั่งแม่น้ำ (เบาริง, อังถึงในไชแสง สุชะวะณะ, 2534: 14) จำนวนเรือสำเภาจีนเริ่มลดลงโดยมีเรือกำปั่นฝรั่งเพิ่มขึ้นภายหลัง สามารถอธิบายได้จากการบินทีกของนายคาร์ล บ็อค (Carl Bock) ที่อธิบายสภาพโดยทั่วไประหว่างที่เรือค่อๆผ่านเข้ามาในพระนครจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเมืองที่เต็มไปด้วยวัด เติลิ่งอร่ามไปด้วยสีทองของเจดีย์ ทั้งในเขตพระนครและต่างจังหวัดซึ่งเป็นสภาพที่สวยงาม มีโป๊ะจับปลาทำด้วยไม้เป็นจำนวนมากปักเรียงรายสองฝั่ง มีตลาดน้ำขายสินค้าจากชนบทและอาหารของชาวไทยและชาวจีน อีกทั้งยังได้กล่าวชมพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีสายพระเนตรที่กว้างไกลทรงพยายามทำให้สยามประเทศทัดเทียมอารยประเทศต่างๆได้ ดังคำบรรยายดังต่อไปนี้ (คาร์ล, 2529: 3)

“.....เรือแล่นอยู่ 4 วัน ก็มาถึงปากน้ำซึ่งมีชื่อว่า “แม่น้ำเจ้าพระยา” มีนาร่องคนหนึ่งขึ้นมาบนเรือเพื่อนำเรือผ่านสันดอน และนำเรือแล่นผ่านโป๊ะจับปลาที่ทำด้วยไม้ปักเรียงกันเป็นจำนวนมากเรียงรายอยู่ตามบริเวณน้ำตื้นและชายฝั่งคล้ายลวดหนาม พอผ่านสันดอนมาแล้วก็ถึงเกาะเล็ก ๆ กลางแม่น้ำที่มีวัดสร้างอยู่เรียกว่า “พระเจดีย์สมุทรปราการ” ยอดพระสมุทรเจดีย์ที่ปิดทองไว้ เติลิ่งอร่ามกับยอดเจดีย์อื่นรอบ ๆ มองเห็นเด่นอยู่เหนือยอดไม้เป็นประกายงดงามเมื่อต้องแสงแดดยามเย็น.....ประเทศสยามเท่าที่นักเดินทางได้เห็นเพียงแวบแรกที่ปากน้ำก็เป็นตัวอย่างอันงามพอแล้ว สำหรับสิ่งอื่นที่จะได้สัมผัสไปจนทั่วประเทศ ตามที่คอนสแตนตินในเบิลมีชื่อว่าเป็นเมืองแห่งสุหระว่า กรุงเทพฯก็ควรจะได้ชื่อว่าเป็นเมืองแห่งวัด และไม่ใช่แต่ในกรุงเทพฯหรือจังหวัดใกล้เคียงเท่านั้น ในชนบทอันห่างไกลที่บัดนี้มีคนอยู่เพียงเล็กน้อยหรือเคยมีคนอยู่มาก่อน จะต้องมีวัดพร้อมด้วยพระประธานและหมู่พระพุทธรูป และมีพระเจดีย์นับจำนวนไม่ถ้วนล้อมรอบวัด.....เพียงแต่ที่ปากน้ำแห่งเดียวเมื่อเรือผ่านก็ยังเห็นวัดต่างๆ ติดต่อกันมาเรียงราย ปรากฏสีทองของซ้อฟ้าหลังคววัดทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกตื่นตาตื่นใจ..... “งามจริง ช่างงามเหลือเกิน” เพื่อนร่วมทางของข้าพเจ้าอุทานออกมาด้วยความตื่นตันพอใจ และภาพเมืองไทยเพียงชนิดเดียวเท่าที่ได้เห็นก็นับว่างามเลิศแล้วแต่ถึงแม้บรรดาวัดต่างๆ ที่ปากน้ำจะเป็นเครื่องแสดงให้เห็นอดีตและปัจจุบันของประเทศไทยอย่างไรก็ตาม เราก็ได้เห็นสถานที่ติด ๆ กันซึ่งเป็นเครื่องบอกล่วงหน้าได้ว่า ในอนาคตอันไม่ไกลนี้ประเทศสยามจะเป็นอย่างไรต่อไปด้วย ตรงข้ามกับพระสมุทรเจดีย์ ริมฝั่งแม่น้ำด้านซ้ายมีโรงภาษี และที่นั่นสนใจยิ่งกว่านั้น ก็คือสถานีโทรเลข เรียงอยู่ห่างจากกรุงเทพฯ อีก 25 ไมล์ เมื่อได้รับข่าวอะไรจากเรือที่ผ่านมา เจ้าหน้าที่ก็จะส่งโทรเลขไปยังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และคณะเสนาบดีเป็นการเฉพาะ นับว่าเป็นการนำกิจการโทรเลขเข้ามาใช้ในประเทศไทยเป็นครั้งแรก เป็นการที่ได้กำจัดความรังเกียจเดียดฉันท์ที่มีมาแต่เดิม และเป็นการทำลายกำแพงแห่งความลึกลับ ...กรุงเทพฯก็จะมีกรติดต่อทางโทรเลขกับโลกภายนอกได้ นับว่าเป็นผลของพระราชาไชยาอันเฉียบแหลมเห็นการณ์ไกลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้จัดสร้างขึ้นนับแต่ได้เสวยราชสมบัติเป็นต้นมา.....ภาพของกรุงเทพฯที่มองเห็นจากแม่น้ำและภาพในแม่น้ำเองก็น่าดูมาก ตรงกลางน้ำเราเห็นเสากระโดงของเรือ

กลไฟอังกฤษหลายลำ ลำเรืออันใหญ่โตชมเรือแพทองไทยซึ่งจัดว่าเป็นขนาดใหญ่แล้ว ที่แล่นไปมาอยู่ระหว่างเรือกลไฟกับฝั่งจนหมดสิ้น ตามริมฝั่งจะเห็นเรือจอดเรียงกันเป็นแถวประมาณ 5 หรือ 6 ลำ ลำสุดท้ายผูกติดอยู่กับฝั่ง ส่วนลำต่อ ๆ มาผูกติดกับสะพานทำด้วยไม้กระดานสองสามแผ่นหรือไม้ไผ่สองสามลำผูกติดกัน เรือที่ใช้มักมีหลังคาโค้งเป็นครึ่งวงกลม พวกชาวเรือและครอบครัวก็ใช้เป็นบ้านอันถาวรของตนด้วย ต่อจากพวกเรือออกไปบนฝั่งสองข้างจะเห็นหลังคาบ้านเรือนสุดลูกหูลูกตา มีข้อฟ้า ยอดเจดีย์และปราสาทราชวังสูงเด่นสลัวยุ้ง บ้าง กล่าวกันว่า ในกรุงเทพฯ มีวัดมากกว่า 100 แห่ง มีพระเจดีย์นับจำนวนไม่ถ้วน ในวันที่แดดจ้าประกายของสิ่งเหล่านี้ซึ่งส่วนมากปิดทองกันจนถึงยอดก็ยิ่งดูงามมากขึ้น.....แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางคมนาคมที่เรียบสงบมากตรงหน้าบ้านพักของมิสเตอร์อลาสเตอร์ผู้รับราชการเป็นล่ามประจำพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีสภาพเหมือนตลาดแถวโคเวนท์ การ์เดน คือเป็นตลาดลอยน้ำมีเรือขายสินค้าจากชนบทและเรือขายของกินของชาวจีนประมาณ 10 กว่าลำพายไปมา”

เมื่อเรือได้แล่นผ่านเข้ามาในเขตพระนครก็เห็นเรือต่างๆ มากมายจอดเรียงรายริมฝั่งตั้งแต่ลำเล็กถึงเรือส่งของขนาดใหญ่ บนฝั่งเห็นบ้านเรือนกระจายออกไปโดยมีวัด และเจดีย์แทรกอยู่ตามบ้านเรือนเหล่านั้น นายคาร์ลบันทึกไว้ว่าที่เมืองสยามมิได้มีส่วนสาธารณะสำหรับประชาชน สถานที่พักผ่อนของประชาชนทั่วไปคือตามริมแม่น้ำ มีเพียงพระราชอุทยานสวนหลวง (พระราชอุทยานสราญรมย์) ที่เปิดให้เข้าเพียงอาทิตย์ละหนึ่งครั้ง เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าสภาพของริมแม่น้ำเต็มไปด้วยต้นไม้ให้ความเขียวชอุ่มตลอดสองฝั่งแม่น้ำ ทั้งที่เป็นต้นไม้จากสวนผลไม้บ้าง ป่ามะพร้าวบ้าง แม้แต่ระหว่างบ้านเรือนก็ยังมีเถือกสวนคั่นกลางอยู่ทำให้สภาพทั่วไปมีความร่มรื่นและใกล้ชิดกับธรรมชาติอยู่แล้ว การพายเรือเป็นกิจกรรมที่ประชาชนทั่วไปนิยมกระทำกันเนื่องจากเรือเป็นยานพาหนะหลักซึ่งสามารถมารับอากาศบริสุทธิ์ได้ ซึ่งนายคาร์ลบรรยายเอาไว้ว่า (คาร์ล, 2529: 27-28)

“.....นอกจากนี้ก็มีเรือสำราญที่เป็นของส่วนบุคคล รูปร่างคล้ายเรือกอนโดลา พวกข้าราชการที่เหน็ดเหนื่อย หรือนักธุรกิจที่ต้องการพักผ่อนให้สโลว์ความกังวลในหน้าที่การงานมักจะมาตากอากาศในแม่น้ำตามแบบซึ่งเป็นที่นิยมกันอยู่ในกรุงเทพฯ เพราะถึงแม้สองฝั่งแม่น้ำจะมีต้นไม้ขึ้นเรียงรายเขียวชอุ่มตามลานวัดก็มีต้นไม้หลากหลายชนิด จนแม้แต่ริมถนนแคบๆ ก็มักจะมีสวนมะพร้าว สวนหมาก สวนกล้วย และพืชเมืองร้อนอื่นๆ อยู่เรียงราย ตลอดจนถึงว่างระหว่างบ้านช่องก็ยังมีร่องผักต่างๆ กิตติ แต่ก็ยังไม่มีส่วนสาธารณะเลย เมืองนี้จึงมีแม่น้ำเท่านั้นเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ สำหรับสวนหลวงนั้นเปิดให้ประชาชนเข้าไปเที่ยวได้อาทิตย์ละครั้ง มีแตรวงชั้นเยี่ยมที่ผู้เล่นเป็นคนไทยทั้งหมด บรรเลงให้ฟังด้วยในตอนบ่าย ... การล่องเรือจึงเป็นทางเดียวเท่านั้นที่จะได้รับอากาศบริสุทธิ์บ้าง เกือบทุกคนจึงมีเรือกันคนละลำ.....”

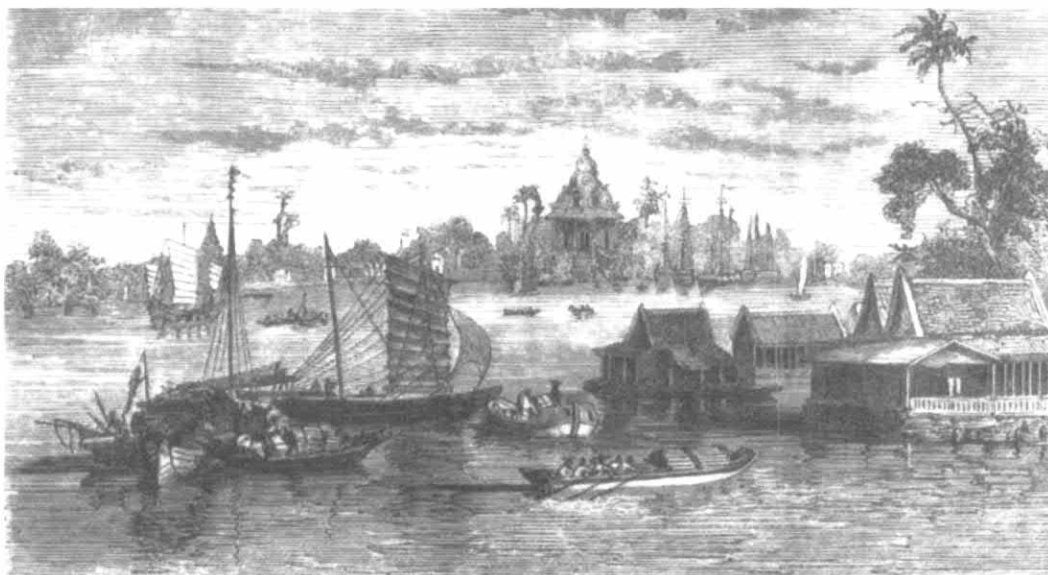
การบันทึกของนายคาร์ลมิได้หยุดอยู่เพียงสภาพริมแม่น้ำเท่านั้น ยังบรรยายสภาพบนฝั่งพระนครเมื่อขึ้นมาจากเรือด้วยว่า สภาพบนบกและริมน้ำแตกต่างกันมาก ถนนเต็มไปด้วยความสกปรกมีน้ำเจิ่งนอง แม้จะมีขนาดแคบแต่ก็มีต้นไม้ขึ้นแทรก ระหว่างทางเต็มไปด้วยความสับสนเพราะมีอาคารหลากหลายรูปแบบรวมกันทั้งไทย จีน การคมนาคมยังไม่ดีเท่าที่ควร สภาพบ้านเรือนเป็นบ้านไม้เสียส่วนใหญ่ที่เก่าผุพัง อาคารตึกมีให้เห็นน้อยมาก ดังคำบันทึกดังต่อไปนี้ (คาร์ล, 2529: 21)

“.....ภูมิภาพของกรุงเทพฯ ที่มองเห็นจากแม่น้ำนั้นสวยงามน่าดู แต่สภาพของบนบกตั้งแต่เริ่มขึ้นฝั่งเรื่อยไปถนนใหญ่ที่ตัดจากฝั่งริมน้ำไปจนถึงพระบรมมหาราชวังอย่างลึกลับ ถนนสายสำคัญคือถนนเจริญกรุงมีระยะทางหลายไมล์ แต่บางส่วนน้ำท่วมนองเสมอในฤดูฝน ตรอกซอยและทางเถื่อนที่แยกออกไปจากถนนใหญ่สายนี้ก็สกปรกอยู่ตลอดกาลไม่ว่าจะแห้งหรือแฉะ ยวดยานที่มีก็อยู่ในสภาพที่ใช้ไม่ได้พอ ๆ กัน รถรับจ้างที่พวกลิงค์และมลายูให้เขานั้น เก่าแก่จนแทบจะหลุดออกมาเป็นชิ้น ๆ ม้าลากรถก็เลวยิ่งกว่ารถ เพราะเป็นม้าชนิดที่ไม่มีประเทศใดในยุโรปจะทรงมานให้มันทำงานต่อไปอีก บ้านช่องส่วนมากเป็นกระต๊อบไม้ไผ่หรือไม้กระดาน ตึกมีน้อย มักจะอยู่ห่าง ๆ

กัน และส่วนมากอยู่ในสภาพที่ไม่ได้รับการซ่อมแซมเหมือนกันหมด ทั้งตามซอกตามมุมของตรอกที่คดเคี้ยวเหล่านี้ ก็มีโกรตัน (Croton) และพืชอื่น ๆ ขึ้นรกรกทำยี่งูดุสกรปรกมากขึ้น ตามสองข้างทางมีศาลเจ้า ร้านเจ๊กต่อไม้ ร้านเจ๊กต่อตุ้ และร้านเจ๊กต่อรถ ไม่ว่าจะป็นกิจการอะไรก็ตามจะต้องมียี่งูดว่าชาวจีนเป็นเจ้าของเสมอ แม้จะมีคนไทยทำเครื่องปั้นดินเผาเม็ดเตาอังโล่ หม้อ และคนโหนดน้ำอยู่บ้างเป็นบางแห่งก็ตาม ต่อจากนั้น ก็มาถึงตึกใหญ่สวยงามที่รูปร่างบอกว่าเป็นโบสถ์คริสต์ศาสนา เมื่อหลายปีมาแล้วโบสถ์นี้เคยถูกสั่งปิด พวกชาวยุโรปในกรุงเทพฯ เว้นแต่พวกโรมันคาทอลิกมักจะอยู่กับบ้านในวันอาทิตย์ โบสถ์โรมันคาทอลิกที่มีบ้านพักของเจ้าอาวาสอยู่ติด ๆ กัน เมื่อก่อนนี้เคยเป็นวัดไทย ไกลออกไปอีกเล็กน้อยข้ามสะพานเหล็กที่ทอดข้ามคลองคูคลองอันเป็นทางคนหนาแน่นเชื่อมต่อกับแม่น้ำไปถึงกำแพงสูงก่ออิฐ มีประตูใหญ่โตสวยงามตรงทางเข้าไปสู่ตึกใหญ่ที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นพิเศษ สำหรับเป็นบ้านรับรองทูตที่เข้ามาในกรุงเทพฯ ย่านนี้เป็นย่านที่น้ำอยู่และสำคัญที่สุดในเมืองนี้ที่จะได้เห็นความสับสนวุ่นวายต่าง ๆ นับตั้งแต่โรงรับจำนำของจีน ร้านอาหารไทยและจีน.....”

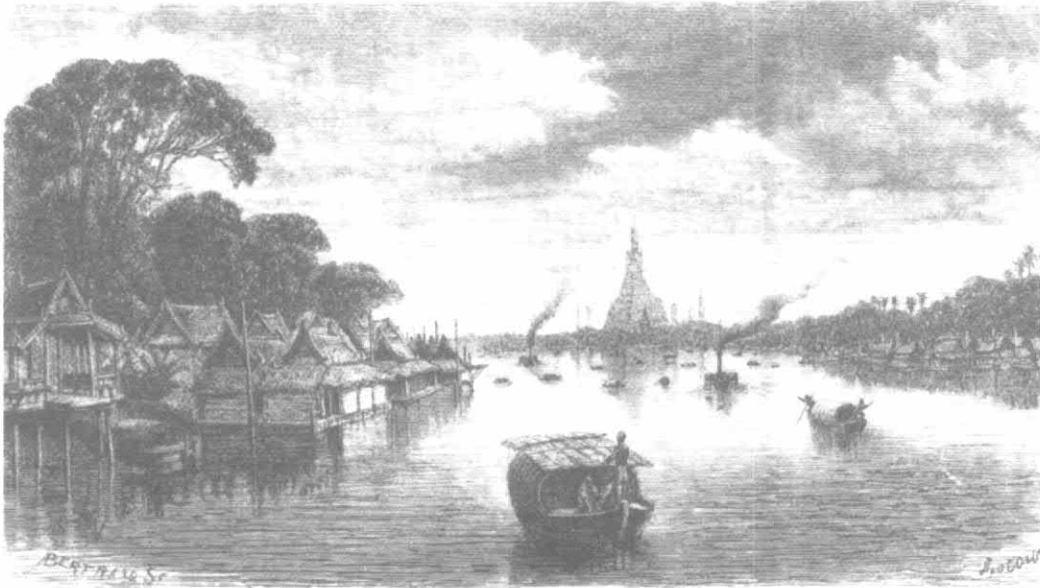
นอกจากนายคาร์ลจะบันทึกและบรรยายถึงสภาพทั่วไปทั้งริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและบนฝั่งพระนครแล้ว นายคาร์ลยังมีโอกาสที่จะขึ้นไปชมทัศนียภาพของกรุงเทพฯ บนยอดเจดีย์วัดสระเกศและได้เปรียบเทียบกับกรุงเทพฯ ว่าเป็นเมืองที่คล้ายทะเลโดยมีองค์ประกอบเป็นหลังคาบ้านเรือนออกไปเรื่อยๆ จนจรดขอบฟ้า (คาร์ล, 2529: 27-28)

“.....ภูมิประเทศของกรุงเทพฯ และชนบทใกล้เคียงนั้นชมได้ดีจากยอดวัดสระเกศ หรือความจริงจากยอดเจดีย์องค์ใหญ่ในวัดสระเกศ ซึ่งเป็นผลจากการก่อสร้างที่น่าสนใจที่สุดเท่าที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็นมาอีกแห่งหนึ่ง.....จากยอดภูเขาทองนี้ เราจะได้เห็นภูมิภาพอันงามของกรุงเทพฯ ว่าคล้ายกับทะเลมากขึ้นหรืออีกอย่างหนึ่งจะเห็นหลังคาบ้านเรือนคล้ายกับทะเลทรายอันเรียบเสมอกัน บางแห่งจึงจะมีประกายของหลังคาโบสถ์และพระบรมมหาราชวัง หรือยอดแหลมสีขาของพระเจดีย์สลับขึ้นมา ต่อไปนั้นก็เห็นทิวไม้และทุ่งนาอันเขียวชอุ่มตัดกับสีเทาของหลังคาบ้านช่องอย่างน่าดูส่วนแม่น้ำเจ้าพระยาคล้ายกับแถบเงินอันใหญ่ที่ค่อย ๆ แผ่กว้างออกเมื่อใกล้ทะเลที่มองเห็นได้ถนัดอีกด้านหนึ่งแม่น้ำนี้คดเคี้ยวและค่อย ๆ เล็กลงจนลับหายไป เพราะพื้นดินเริ่มสูงขึ้นทีละน้อย จนกระทั่งเห็นของฟ้าจดกับยอดเขาสูงที่อยู่ไกลออกไปลิบ ๆ.....”

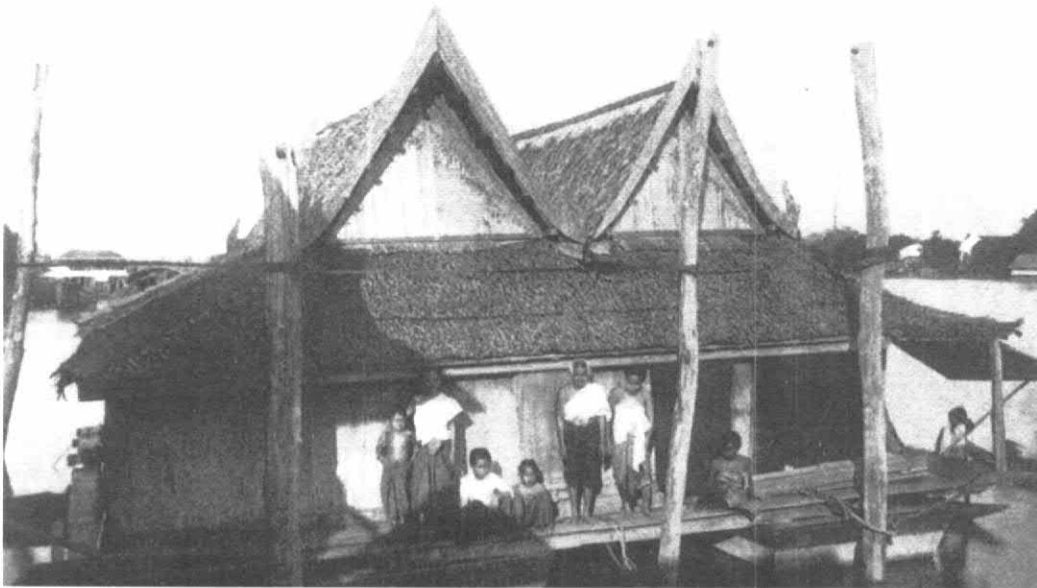
รูปภาพ 2 - 2 ทิวทัศน์ท่าเรือบางกอก

ที่มา : หนังสือภาพขององรี มูโอต์ ประมาณ พ.ศ.2407

รูปภาพ 2 - 3 ทิวทัศน์แม่น้ำเจ้าพระยา

ที่มา : หนังสือภาพขององรี มูโอต์ ประมาณ พ.ศ.2407

รูปภาพ 2 - 4 เรือนแพริมแม่น้ำเจ้าพระยาสันนิษฐานว่าถ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : สมุดภาพเมืองไทย

รูปภาพ 2 - 5 เรือนแพและบ้านเรือนตามริมน้ำสันนิษฐานว่าถ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รูปภาพ 2 - 6 ภูเขาทองในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รูปภาพ 2 - 7 แม่น้ำเจ้าพระยาตรงท่าราชวรดิฐในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หอสมุดตำราโบราณภาพ

รูปภาพ 2 - 8 ลักษณะการค้าขายทางน้ำ

ที่มา : สมุดภาพกรุงรัตนโกสินทร์

รูปภาพ 2 - 9 ร้านค้าบริเวณถนนเจริญกรุง

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

2.3 การพัฒนาประเทศสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตลอดระยะเวลาอันยาวนานถึง 42 ปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์เริ่มต้นจากการดำเนินนโยบายการพัฒนาประเทศตามแนวพระราชดำริที่รัชกาลที่ 4 พระบรมราชชนกได้ทรงวางรากฐานไว้แล้วปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงให้เข้ากับยุคสมัย เพื่อให้ทัดเทียมกับประเทศอื่นๆ ที่ทรงทอดพระเนตรความเจริญเมื่อเสด็จประพาสต่างประเทศ อันนำมาสู่การรักษาระบบราชการส่วนใหญ่ไม่ให้เกิดเป็นเมืองขึ้นของการล่าอาณานิคมจากประเทศมหาอำนาจ ทำให้การวางรากฐานต่อการพัฒนาประเทศจนมาสู่ในสมัยปัจจุบัน ความตั้งพระราชหฤทัยดังกล่าวผ่านพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามรราช เมื่อวันที่ 28 สิงหาคม ร.ศ.128 (พ.ศ.2452) ความว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอ้างถึงในเจ้าพระยามรราช, 2482 : 147)

“เห็นว่าจะได้ผลดี ถึงจะปรากฏไปในคนต่างประเทศ ก็เป็นการแสดงความมั่นคงของเมืองไทยถือว่าราษฎรยินดีในทางการปกครอง ไม่ดั้นรนเดือดร้อนเหมือนเจอร์เกี เบอร์เซียเป็นต้น เป็นการทำให้ศัตรูเราท้อใจว่าความคิดอันนี้เกิดขึ้นด้วยความปรารถนา จะสำแดงความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักร จะพากันเข้าใจเสียว่า เป็นเปอเซอแนตแอกเกราสติสเมนต์ แต่ที่จริงเจ้าพระยามรราชเอ๋ย ตัวข้าไม่ได้เย่อหยิ่งอะไรใน ถือว่าได้ทำอะไรวิเศษนักหนา มันยังล้าหลังอยู่กับเมืองไหน ๆ เขาร้อยโยชน์แสนโยชน์ และเชื่อความมั่นคงในยศศักดิ์แลที่ตั้งของบ้านเมืองก็ไม่แน่นอนอะไรไม่ได้กำเริบเลิปลานในใจ มีแต่จะเที่ยวเกินไปจนต้องผิน การที่คิดเช่นนี้ก็ด้วยความปรารถนาจะเอาความพร้อมเพรียงแลความเต็มใจพอใจของราษฎรเป็นรั้วขากรั้วนามกันศัตรูภายนอกอย่างเดียวกัน ถ้าตรึกตรองไปก็ให้เห็นใจ”

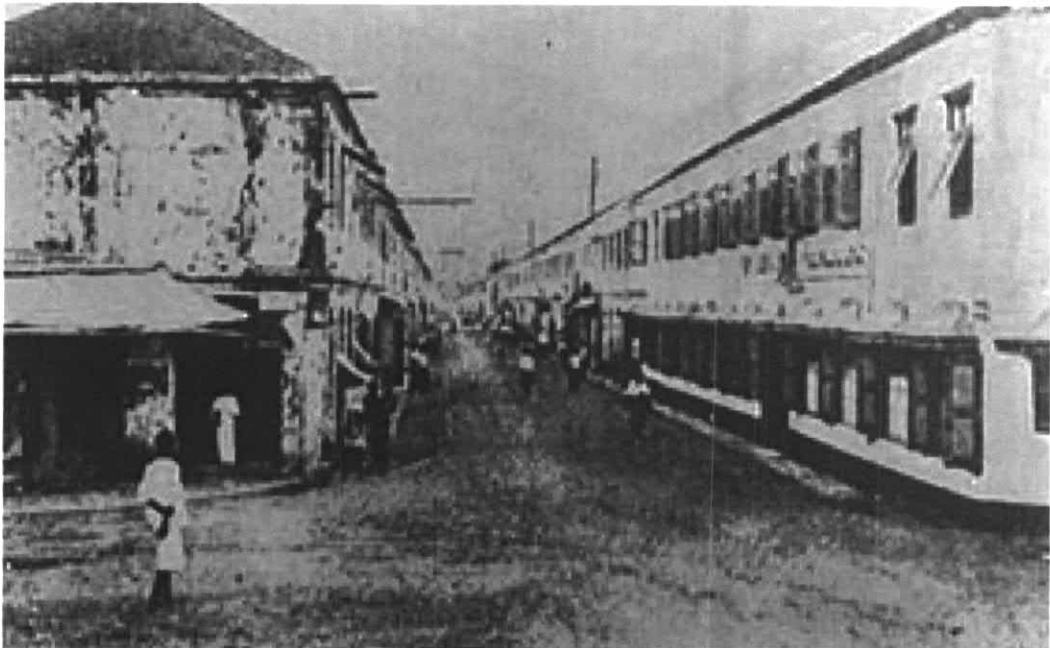
ซึ่งการพัฒนาส่วนใหญ่มีศูนย์กลางจากพระนครขยายไปตามหัวเมืองต่างๆ การวางระบบคมนาคมอันเป็นรากฐานของพัฒนาประเทศที่สำคัญทำให้บ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรืองมาในปัจจุบัน ซึ่งสามารถที่จะจำแนกออกเป็น

2.3.1 ถนน

การสร้างถนนสมัยใหม่ในสยามประเทศได้เริ่มมีตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้เกิดถนนสายแรกคือถนนตรง (ถนนพระราม 4) (ท.กล้วยไม้, 2447: 274) แต่เป็นการเริ่มเพียงส่วนน้อยเพราะความสำคัญของถนนยังหาได้ยากมาก เนื่องจากเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของประชาชนคือคลอง ถนนในพระนครนั้นเป็นเพียงตรอกแคบๆ ที่มีขนาดให้คนพอเดินได้เรียงสามเรียงสี่เท่านั้น การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและการขยายตัวเมืองจึงอาศัยขยายขนานตามริมน้ำทั้งสิ้น การพัฒนาระบบคมนาคมขนส่งทางบกและการสร้างถนนใหม่เกิดขึ้นหลายสายเริ่มมีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยพระองค์นี้พระนครเริ่มมีความมั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ในตัวพระนครเองบ้านเรือนเริ่มแออัดหนาแน่นมากขึ้น จึงโปรดให้ทำการขยายและสร้างถนนเพื่อขยายพระนครให้กว้างขวางออกไปทั้งทางด้านทิศใต้ ตะวันออกและด้านใต้ ดังพระราชกิจจาเล่ม 15 หน้า 435 ว่า

“บ้านเมืองทุกวันนี้ประกอบการค้าขายสมบูรณ์ยิ่งขึ้นไปกว่าแต่กาลก่อน การเดินทางจึงต้องใช้รถใช้ม้าเพิ่มเติมขึ้นจากการเดินเท้าโดยธรรมดาของฐานะต่างๆ มากยิ่งขึ้นตามความเจริญของการค้าขายในบ้านเมือง เหตุฉะนั้นถนนหลวงอันมีอยู่แต่ก่อนบางถนนจึงคับแคบไป คนเดินเท้าแลรถม้าต้องเดินทางร่วมกันในถนน เป็นที่น่ากลัวความอันตรายแก่ผู้เดินทาง แลขัดขวางแก่การเดินรถม้าไม่ให้เดินทางได้สะดวก”

จากข้อความข้างต้นทำให้พระองค์ทรงสนพระทัยในการคมนาคมทางบกว่าได้เริ่มมีความสำคัญต่อการพัฒนาประเทศเป็นอันมาก เนื่องจากการที่ได้เสด็จเยือนต่างประเทศได้ทรงเห็นความเจริญและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของประเทศเหล่านั้น พระองค์จึงได้มีพระราชดำริให้สร้างถนนหนทางที่สำคัญๆ หลายสาย โดยที่เสด็จพระราชดำเนินไปตรวจดูพื้นที่ ถนนบางสายทรงกำหนดแนวถนนในแผนที่ด้วยพระองค์เอง ทรงคิดค้นตั้งชื่อถนน ทรงกำหนดและควบคุมดูแลเรื่อง การสร้างถนน นอกจากนั้นยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง พ่อค้าคหบดี ร่วมโดยเสด็จด้วยการตัดถนนขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เกิดเป็นโครงข่ายการคมนาคมทางบกที่สำคัญ

รูปภาพ 2 - 10 ถนนบำรุงเมือง

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รูปภาพ 2 -11 ถนนหน้าพระลาน

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รูปภาพ 2 - 12 ถนนเลียบก้าแพงพระนครในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รูปภาพ 2 - 13 ถนนมหาไชย

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ในการตัดถนนแต่ละสายใช้วิธีขุดดินชั้นถมเป็นถนนแล้วทับหน้าด้วยอิฐหักกากปูนต่อไป เป็นที่น่าสนใจว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีนโยบายให้ประชาชนหันมาสนใจใช้วิธีการคมนาคมทางบกที่เรียบง่ายมาก โดยการสร้างถนนเลียบตามคลองต่างๆ อาทิ ถนนกรุงเทพฯ เลียบคลองผดุงกรุงเกษม ถนนพระสุเมรุ ถนนมหาไชย เลียบตามคลองคูเมืองเดิม เป็นต้น ทั้งนี้เนื่องจากประชาชนยังเคยชินกับการใช้คมนาคมทางน้ำเป็นหลัก ถ้ารัฐบาลได้สร้างถนนเป็นเส้นทางคมนาคมใหม่แล้ว ประชาชนก็อาจไม่สนใจแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างถนนคู่ไปกับเส้นทางคมนาคมเดิมที่ประชาชนใช้เป็นประจำ แม้ว่าการใช้คลองจะสะดวกแต่ในฤดูน้ำแห้ง การคมนาคมทางเรือก็ได้รับความลำบาก ประชาชนก็มีโอกาสขึ้นมาเดินบนถนนนานเข้าก็เกิดความคุ้นเคยและหันมาเดินทางโดยทางถนนต่อไป (เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, 2520: 93) จึงเป็นผลพลอยได้ทำให้เกิดคลองคูขนานกับถนนได้ประโยชน์ทั้งทางคมนาคมทางบกและทางน้ำ พร้อมกันนั้นยังทรงมีพระราชดำริในการวางรากฐานงานภูมิสถาปัตยกรรม โดยเฉพาะถนนหนทางที่สวยงามมีเกาะกลางถนนและทางเดินเท้าสองข้างถนน ซึ่งร่มรื่นและสวยงามด้วยต้นไม้และดอกไม้ ทั้งนี้การสร้างถนนดังกล่าวนำประโยชน์มาสู่ประชาชนเป็นอย่างมากทั้งในด้านการคมนาคมขนส่งที่สะดวกสบายมากขึ้น การค้าขายติดต่อกันง่ายขึ้นและยังเป็นผลดีในด้านสุขาภิบาล การสร้างถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นสามารถแบ่งออกเป็นหัวข้อดังต่อไปนี้

2.3.1.1 ถนนที่เกิดจากการปรับปรุงซ่อมแซมถนนเดิม เนื่องจากในต้นรัชกาลที่ 5 รายได้แผ่นดินยังฝืดเคืองอยู่ทำให้การพัฒนาาระบบคมนาคมในตอนต้นรัชกาลกระทำโดยการปรับปรุง ซ่อมแซมและขยายถนนที่มีอยู่เดิมอันได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนรอบพระบรมมหาราชวังทั้ง 4 ด้าน และถนนพระจันทร์

2.3.1.2 ถนนที่เกิดจากการประกาศยอมลดหนี้ให้แก่เจ้าภาษีนายอากร เพื่อจูงใจให้ลูกหนี้ชำระหนี้โดยเร็ว โดยถนนที่ใช้วิธีนี้คือถนนสามเสน

2.3.1.3 ถนนที่เกิดจากมีผู้บริจาคเงินหรือที่ดินในการสร้างถนนเพื่อเป็นสาธารณะประโยชน์และเพื่อชื่อเสียง ซึ่งเป็นการสร้างถนนที่เกิดจากทางราชการพยายามให้เจ้าของที่ดินมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการสร้างถนนที่จะตัดเข้าไปในพื้นที่ดินของตนเพื่อประโยชน์ในการจัดสรรที่ดิน พร้อมได้รับพระราชทานนามถนนตามผู้สร้าง เช่น ถนนสาทร ถนนสีพระยา ถนนสุริวงค์ ถนนเดโช ถนนสุรศักดิ์ ถนนประมวญ ถนนพระยาพิพัฒน์ ถนนโรงเรียน ถนนรองเมือง เป็นต้น

รูปภาพ 2 -14 รูปถนนสาทรที่สร้างโดยการขุดคลองมาทำถนน
ที่มา : แฟ้มภาพอินเทอร์เน็ต

2.3.1.4 ถนนที่เกิดจากทางราชการขอให้เจ้าของที่ดินช่วยออกเงินค่าสร้างถนน ถ้ามีที่หลวงหรือที่ดินของพระคลังข้างที่อยู่ด้วยก็ให้ใช้เงินช่วยสมทบเช่นเดียวกับเอกชน ได้แก่ ถนนดำรงรักษ์ ถนนหลานหลวง ถนนขาว ถนนตลาดเสาชิงช้า ถนนลำพูไชย ดังพระราชหัตถเลขาหลวงวันที่ 5 กรกฎาคม ร.ศ.119 (พ.ศ.2443) ถึงเสนาบดีกระทรวงนครบาล ความว่า

“ด้วยเงินที่จะถอนจากถนนทหารบกทหารเรือ 60,000 บาท บางที่ทำถนนดำรงรักษ์เฉพาะในส่วนที่หลวงจะพอด้วยเงินในส่วนที่จระเขกก็จะออก ที่กรมดำรงฯเขาก็จะออก ยากอยู่แต่ถ้ามีผู้อยู่ในระหว่างนั้นบ้าง ถ้าหากว่าไม่มีผู้อยู่จัดอย่างเช่นฉันตัดถนนขาว ซึ่งเข้าทุนกันในระหว่างฉัน กรมหมื่นสรรพสาตร์ กรมหมื่นมเหศวร เปรณการเรากันเองง่ายดีคือ ทุนทำถนนเท่าใดตั้งไว้ เอรายาวที่อยู่ริมถนนเป็นเลขหาร ใครได้ที่อยู่ริมถนนเท่าใดต้องออกเงินตามจำนวนนั้นเพราะฉะนั้นอยากเห็นแปลนถนนนั้นที่ได้จัดรายชื่อเจ้าของข้างถนนลงไว้เมื่อได้จะตัด”

และพระราชหัตถเลขาหลวงวันที่ 4 พฤศจิกายน ร.ศ.119 ความว่า

“ 1. เรื่องชื่อที่ทำถนนแลตึกหลังตลาดเสาชิงช้า จำจะต้องเปนที่ตกลงกันโดยเร็ว ด้วยเหตุว่าตึกนั้นได้ก่อสร้างมาจนเกือบจะถึงพื้นชั้นบนแล้ว ไปติดประชันกันอยู่กับรั้วแลเรือนจากตึกนั้นคงจะแล้วในปีนี้ ถนนก็จำต้องแล้วด้วย ส่วนชื่อที่นั้นเปนเงินพระคลังข้างที่แต่ตัวถนนต้องขอให้โยเงินมาจ่าย

2. เรื่องถนนหลานหลวงที่จำจะต้องซื้อที่บ้าง แบ่งส่วนผู้ซึ่งเปนเจ้าของที่จะต้องลงทุนทำถนนบ้าง เงินที่จะซื้อที่เป็นเงินพระคลังข้างที่ แต่เงินที่จะทำถนนจะโยได้มากน้อยเท่าใดถึงยังไม่ตลอดถนนก็ตาม

3. ถนนดำรงรักษ์เรื่องราวเหมือนกันกับที่กล่าวมาในข้อ 2

4.ถนนในระหว่างถนนวัวลำพอง ถนนเจริญกรุง แลเยาวราช ซึ่งจะเดินตรงเป็นระยะทางสัก 4 เส้นเท่านั้น พื้นที่ปนของพระคลังข้างที่ ยอมให้กรมศุขาภิบาลทำถนนแลเก็บค่าเช่าตรง ถนนนี้ควรจะทำได้ในปีที่ขอให้โยเงินไปใช้ แลขอตั้งชื่อว่าถนนลำพูไชย”

2.3.1.5 ถนนที่เกิดจากการอุทิศสวนกุศลพระราชทาน เป็นถนนที่พระบรมวงศานุวงศ์นำทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่อสร้างถาวรวัตถุเป็นสาธารณประโยชน์เพิ่มความสะดวกในการคมนาคมและอุทิศสวนกุศลพระราชทาน เป็นที่ระลึกแด่เจ้าฟ้าผู้จากไปซึ่งได้แก่ ถนนอนุกรมกรณ ถนนพาทูร์ต ถนนอรุณพงษ์ ถนนวิสุทธิกษัตริย์ ถนนตรีเพชร

2.3.1.6 ถนนที่เกิดจากประชาชนขอร้องให้รัฐบาลสร้างถนน ซึ่งก็ทรงโปรดเกล้าให้สร้างเพื่อประโยชน์แก่ประชาชน แลเวลานั้นได้แก่ถนนจักรเพชร ถนนจักรพงษ์ ถนนคอเล็ ถนนประแจจีน ถนนพาทูร์ต

2.3.1.7 ถนนที่เกิดจากพระราชประสงค์และพระราชดำริ เป็นการสร้างถนนภายในพระนครซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายตัวเมืองออกไปโดยอาศัยการสร้างถนนระหว่างชานเมืองเชื่อมถนนในเมืองสามารถแบ่งออกเป็น

2.3.1.7.1 โครงการถนนราชดำเนิน (Rajdamnen Avenue หรือ Royal Progress Avenue) เป็นโครงการสำคัญที่ถูกสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ซึ่งมีวัตถุประสงค์สำหรับเป็นถนนที่เสด็จพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังสวนดุสิตที่สร้างขึ้นใหม่ทางตอนเหนือของพระนคร และเป็นถนนที่สร้างเชื่อมเส้นทางระหว่างในพื้นที่นอกเขตเมือง มีลักษณะเป็นถนนสายใหญ่แกนหลักตามมาตรฐานที่ทำกันในเมืองใหญ่ของยุโรปที่ได้ทอดพระเนตรและทรงประทับใจในความสง่างามของถนนสายเอกในมหานครต่างๆซึ่งเสด็จประพาสนั่นเอง อันได้แก่ ถนนมอลล์ (The Mall) ในกรุงลอนดอน ซึ่งทอดตรงไปพระราชวังบักกิงแฮม ถนนชองม์ เอลิเซ่ (Champs-Elysees) ทอดยาวไปยังประตูชัยในกรุงปารีส และถนนอุนเตอร์ เดนลินเดน (Unter den Linden) ในกรุงเบอร์ลิน (รอง ทยานานท์, 2506: 48) โดยสร้างจากพระบรมมหาราชวังไปหยุดตรงหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมที่เป็นลานกว้าง ในตอนปลายรัชกาลมีการสร้างอนุสาวรีย์พระบรมรูปทรงม้าสองข้างถนนเป็นอุทยานและวังของพระราชโอรสและเจ้านายมีถนนแนวขวางและแนวตั้งตัดกันเป็นตารางสี่เหลี่ยม มีความร่มรื่นตามแบบเมืองในยุโรปสมัยนั้นเพื่อความงามสง่าของบ้านเมืองและเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชน ทรงมีพระราชประสงค์ให้สร้างถนนราชดำเนินให้กว้างที่สุดในบรรดาถนนที่สร้างขึ้นใหม่ในขณะนั้น โดยสองฟากถนนราชดำเนินเป็นที่ตั้งวังและสถานที่ราชการใหญ่ๆ มิโปรดฯให้สร้างตึกแถวหรือร้านเล็ก ๆ ซึ่งจะทำให้กลายเป็นย่านการค้าเพราะจะทำให้ภูมิทัศน์ถนนไม่สวยงาม ปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ 30/696 ที่ทรงมีถึงพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ว่า

“...เพราะที่เหล่านั้นเปนแต่สวนไม่มีบ้านเรือนมากนัก แลอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งออกมาจะเป็นตึกดงาม เปนถนนแพตชั้นแบบอลสำหรับชี่รถวนไปวนมา ที่สองข้างนั้นต่อไปจะต้องเปนวังเปนออฟฟิศใหญ่ๆ ฤาบ้านผู้มั่งมี ที่จะตั้งร้านหยุ่มๆ หยุ่มๆ ไม่ได้...เพื่อแก้ไขเป็นการใหญ่สำหรับประชุมคนไปเที่ยวเช่นนี้ คงจะกลับเปนทางคนไปมาเที่ยวเตร่ดีขึ้น นับว่าเปนราชสีของเมืองไทยสักแห่งหนึ่ง.....”

การสร้างถนนราชดำเนินนั้นกำหนดให้สร้างเป็น 3 ตอนคือ ถนนราชดำเนินนอก สร้างเมื่อ พ.ศ.2442 โดยในขั้นแรกนั้นมีพระราชดำริว่า เมื่อสร้างถนนที่ตำบลบ้านพานถมจะต้องรื้อป้อมหักกำลังดัสกร น่าจะรักษาชื่อป้อมไว้ใช้เป็นชื่อถนน แต่จะเรียกว่าถนนหักกำลังดัสกร “ก็ดูแปลไม่ได้ความกันกับถนน แต่หักเอาไว้ตรงที่หนึ่ง ควรจะต้องตั้งชื่อให้ทันก่อนตัดถนน” สาเหตุของการตัดถนนเนื่องจากมีพระราชดำริว่าท้องที่ตำบลบ้านพานถม ถึงท้องที่ตำบลป้อมหักกำลังดัสกรเป็นที่เรียกสวนเปลี่ยว อยู่ระหว่างถนนพยุภูมิบาท (ปัจจุบันคือถนนนครสวรรค์) กับถนนสามเสนยังไม่เป็นที่สมบูรณ์หันเสมอท้องที่ตำบลอื่น เพราะยังไม่มียถนนหลวงที่จะทำให้ประชาชนทำการค้าขายสะดวกขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนขึ้นโดยตัดตั้งแต่ปลายถนนพระสุเมรุ ข้ามคลองรอบกรุงที่ตำบลบ้านพานถมตรงไปยังป้อมหักกำลังดัสกร ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมบรรจบกับถนนเบญจมาศ (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนราชดำเนินนอก) พระราชทานนามว่า ถนนราชดำเนิน เช่นเดียว

กับถนน Queen's walk ในกรีนปาร์ก (Green Park) ที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ และให้พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการและอธิบดีกรมสุขาภิบาล เป็นพนักงานจัดสร้างถนนราชดำเนิน แต่เมื่อทรงทอดพระเนตรจากแผนที่ก็ทรงเห็นว่าถ้าตัดถนนไปในตำบลบ้านพานถมจะไม่เป็นถนนที่ได้แนวตรงตลอดรับกับถนนเบญจมาศที่ทอดตรงขึ้นมาจากสวนดุสิตอยู่ก่อนแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแนวถนนใหม่เป็นโดยย้ายถนนราชดำเนินไปตัดทางในตำบลบ้านหล่อ และโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนเทวียุทธ (ปัจจุบันคือถนนประชาธิปไตย) ผ่านตำบลบ้านพานถมขึ้นแทน ถนนราชดำเนินนอกเริ่มตั้งแต่ถนนพญาภิบาล ผ่านตำบลบ้านหล่อ ไปออกตำบลป้อมหอกกำลังดัสกร ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ไปบรรจบกับถนนเบญจมาศ ดังประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินในปี พ.ศ. 2442 ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 หน้า 276 ความว่า

“มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศแก่บรรดาผู้เป็นเจ้าของที่ตามแนวถนนราชดำเนินซึ่งจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตัดสร้างขึ้นใหม่ให้ทราบทั่วกันว่า ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า ท้องที่ตำบลบ้านพานถมตรงตลอดไปถึงท้องที่ตำบลป้อมหอกกำลังดัสกรนั้น เป็นที่เรียกสวนเปลี่ยวอยู่ในระหว่างถนนพญาภิบาลกับถนนสามเสน ยังไม่เป็นที่สมบูรณ์ทันเสมอท้องที่ตำบลอื่นเพราะเหตุด้วยยังไม่ได้มีถนนหลวง อันสำหรับชักนำให้มหาชนกระทำการค้าขายให้เป็นการสะดวกขึ้น จึงมีพระราชประสงค์จะบำรุงท้องที่ตำบลนี้ให้มีความเจริญด้วยการค้าขายแลมั่งคั่งด้วยมหาชน ได้เป็นผลแห่งความสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์สืบไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้สร้างถนนหลวงในท้องที่ตำบลนี้ ตัดทางตั้งแต่ถนนพระสุเมรุข้ามคลองบางลำพูที่ตำบลบ้านพานถมตรงไปยังตำบลป้อมหอกกำลังดัสกรข้ามคลองผดุงกรุงเกษมบรรจบถนนเบญจมาศพระราชทานนามว่า “ถนนราชดำเนิน” เพื่อให้ที่บ้านเรือนแลเรียกสวนข้างถนน ได้เป็นทำเลชุมชนมั่งคั่งด้วยการค้าขายสมบูรณ์ขึ้นโดยเร็ว”

รูปภาพ 2 -15 ถนนราชดำเนินบริเวณสะพานมัฆวานรังสรรค์

ที่มา : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสภาพแวดล้อมของกรุงเทพฯ.

ในการสร้างถนนราชดำเนินนี้มีพระราชประสงค์ให้มีการจ่ายเงินค่าทดแทนแก่เจ้าของที่ดินที่ถูกถนนหลวงตัดไปแทนธรรมเนียมเดิมที่ไม่มีการจ่ายทดแทนถือเป็นถนนสายแรกที่ใช้วิธีการใช้ค่าที่ดินในการเวนคืนเพื่อตัดถนน ดังในประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน ลงวันที่ 15 สิงหาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ.2442) (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 หน้า 276)ความตอนหนึ่งว่า

“แต่ทรงพระราชดำริถึงประเพณีการจัดที่แลสร้างถนน ซึ่งเป็นอยู่ทุกวันนี้ยังหาได้เป็นธรรมเนียมอันดีแลต้องด้วยความชอบธรรมเนียมไม่ โดยการที่จัดเอาที่ดินเป็นถนนเปล่าไม่ได้ให้เจ้าของที่ได้รับทุนเดิม ฤๅเงินทำขวัญค่าที่ดินนั้น เจ้าของที่บางรายได้ประโยชน์ บางรายเสียประโยชน์เป็นผลผิดตรงกันข้ามคือ ถ้าเนื้อที่ของผู้ใดต้องเสียไปแต่น้อย เหลืออยู่มากก็เป็นอันได้รับผลดี เหตุว่าที่อันแต่ก่อนกันดารไม่เกิดผลประโยชน์จากที่ดิน ก็กลับไปมาง่ายทำให้ที่ดินเจริญมีผลประโยชน์ขึ้น ถ้าเนื้อที่ของผู้ใดต้องเสียไปมากเหลืออยู่แต่น้อย ฤๅเสียไปหมดเนื้อที่ ก็เป็นอันได้รับผลน้อย เหตุว่าที่อันเหลืออยู่จะจัดการให้เกิดประโยชน์จากที่ก็ขัดขวาง ฤๅผู้ซึ่งเสียที่ทั้งหมดก็ไม่ได้รับทุนรอนไปจัดหาที่อยู่ฤๅจัดผลประโยชน์สืบไป จึงเป็นเหตุให้เกิดข้อความขัดขวางต่างๆ จนถนนจะลุล่วงแล้วได้ก็โดยซำนัก..... แลเมื่อคิดไปให้ตลอด ถึงเงินแผ่นดินซึ่งต้องจ่ายนายการสร้างถนนนั้นอีกเล่า ก็ยังไม่เป็นการชอบธรรมอีกชั้นหนึ่ง ด้วยเหตุว่าเงินแผ่นดินนั้นเป็นเงินราษฎรทั่วพระราชอาณาจักรเสียภาษีและอากร ก็สมควรที่จะใช้เงินนั้นในความบำรุงอันเกี่ยวเนื่องด้วยประโยชน์ของราษฎรทั่วกัน แต่ที่ต้องเอาเงินมาจ่ายนายสร้างถนนโดยเฉพาะตำบล แลเจ้าของที่ดินตำบลนั้นได้รับผลประโยชน์จากการสร้างถนนยิ่งกว่าราษฎรในตำบลอื่นๆ โดยไม่ได้ออกทุนรอนอันใดเลย ดังนี้ ก็เป็นการทำให้เจ้าของที่ได้เปรียบกว่าราษฎรในตำบลอื่นที่ได้เสียภาษีอากรไป ..เพราะฉะนั้นจึงทรงพระราชดำริเห็นว่า สมควรจะเปลี่ยนแปลงการจัดที่สร้างถนนสายนี้โดยวิธีใหม่ ให้เจ้าของที่ทั้งหลายได้เสียประโยชน์คล้ายคลึงกัน แลป้องกันเหตุขัดขวางในเรื่องการตัดถนนนั้นโดยวิธีกำหนดว่า เมื่อลงมือตัดถนนให้เจ้าพนักงานรับซื้อที่สร้างถนนไว้ก่อน เมื่อทำถนนแล้วเสร็จ ต้องขายที่ริมถนนเท่าทุนคืนให้เจ้าของที่ตามเดิม แลให้เจ้าของที่ผู้มีที่ดินเหลือริมถนน อันจะได้รับประโยชน์จากการสร้างถนนนั้น ได้ออกเงินค่าสร้างถนนในเมื่อถนนแล้วเสร็จนั้นด้วย”

รูปภาพ 2 -16 ถนนราชดำเนินในบริเวณติดกับสนามหลวง

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

หลังจากนั้นก็ได้มีการสร้างถนนราชดำเนินกลางเมื่อ พ.ศ.2444 โดยสร้างตั้งแต่สะพานเสี้ยว ตรงไปข้างคลองบางลำพูต่อกับถนนราชดำเนินนอก แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เรียกถนนราชดำเนินช่วงแรกว่าถนนราชดำเนินนอก ต่อมามีการก่อสร้างถนนราชดำเนินในมาจดถนนหน้าพระลาน โดยสร้างขยายแนวถนนจักรวรรดิวงหน้าเดิม เริ่มจากมุมถนนหน้าพระลานและถนนสนามไชย มาบรรจบกับย่านริมสนามหลวงด้านตะวันออก ไปบรรจบถนนราชดำเนินกลางที่สะพานผ่านพิภพลีลา แล้วเสร็จใน พ.ศ. 2446

2.3.1.7.2 โครงการถนนสวนดุสิต เป็นโครงการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงริเริ่มขึ้นพร้อมๆ กับการสร้างพระราชวังสวนดุสิตในปี พ.ศ. 2441 เพราะที่ตั้งพระราชวังสวนดุสิตได้กีดกันการเดินทางของประชาชนที่อาศัยในบริเวณนั้น ดังนั้นเพื่อความสะดวกในการคมนาคมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในการสร้างโครงการถนนอำเภอดุสิตนี้ ว่า(จดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร.5 ยช.3/39ที่ 2541: 36/414 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นมหิศราชทฤถัย ลงวันที่ 31 กรกฎาคม ร.ศ. 118)

“ส่วนการที่เป็นของควรรมโยธาจะทำ เพราะเป็นการราษฎรเดินไปมาที่แต่ก่อน ราษฎรยอมเดินไปมาตามท้องทุ่ง ลัดมาออกถนนสามเสนโดยทางหนึ่งทางใดได้ เช่นทางวังดุสิตซึ่งปลูกพลับพลายู่นี้ เมื่อล้อมปิดเสียไม่ให้ราษฎรเดินไปมา ก็จำเป็นต้องปิดทางอื่นให้เดิน จึงเป็นการจำเป็นต้องตัดถนน ราชวัด สกัสด้านเหนือสายหนึ่ง ถนนชีวะ สกัสด้านตะวันออกสายหนึ่ง ถนนคอเสื้อ สกัสด้านใต้สายหนึ่ง เป็นถนนเดินรอบบริเวณสวนดุสิต แลถนนตัดลงแม่น้ำเพื่อจะเป็นการสะดวกแก่ผู้ที่ค้าขาย แลผู้ที่ตั้งอยู่ในท้องถนนสามเสนอีก 3 สาย คือ ถนนซังฮิ้นอก ถนนดวงเดือนนอก ถนนดาวช่าง ยังปลายถนนเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งออกไปนอกบริเวณสวนดุสิต แต่เพื่อจะให้สวนดุสิตจดถนนหลวง แลคลองเปรมประชากรซึ่งตื่นรกแลพังเป็นอันมาก แต่จะปิดเสียไม่ได้ เพราะเป็นทางที่เรือราษฎรเดินไปมาตลอดจนถึงแขวงกรุงเก่า ก็จำเป็นต้องทำให้หมดจนสะดวก”

ถนนที่ถูกสร้างได้แก่ ถนนราชวัตร (ถนนนครไชยศรี) ถนนชีวะ (ถนนสุวรรณโคโลก) ถนนคอเสื้อ (ถนนพิษณุโลก) ถนนซังฮิ้นอก (ถนนราชวิถี) ถนนดวงเดือน (ถนนสุโขทัย) นอกจากนั้นยังมีถนนดวงตะวัน (ถนนศรีอยุธยา) ถนนลก (ถนนพระราม5) ถนนชอก (ถนนนครปฐมหน้าวัดเบญจมบพิตร) ถนนซังฮิ้นอก (ถนนสุพรรณ) ถนนดวงดาว (ถนนนครราชสีมา) และถนนพุดตานเหนือ (ถนนพิษัย) ถนนลูกหลวง ถนนใบพร (ถนนอุทองนอก) ถนนปลายใบพร (ถนนอุทองใน) ถนนในโครงการนี้สร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกในการเดินทางระหว่างชานเมืองทางด้านเหนือกับภายในกรุงเทพฯ ระหว่างบริเวณนั้นกับสถานีรถไฟสามเสนและระหว่างบริเวณนั้นไปยังแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีขนาดถนนกว้างประมาณ 12 เมตร มีการวางแผนในการสร้างถนนในลักษณะวิชาการสมัยใหม่และรูปแบบการตัดถนนแบบตารางตามแบบอย่างของตะวันตกด้วย

เมื่อพิจารณาในเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชวังสวนดุสิตและสร้างถนนในบริเวณนั้นจะเห็นได้ว่านอกจากจะเพื่อย้ายพระราชวังไปยังที่สงบเงียบแล้ว สาเหตุที่แท้จริงน่าจะเป็นแผนการขยายเมืองหลวงด้วยเพราะทรงมองเห็นเหตุการณ์ในอนาคตว่ากรุงเทพฯ จะต้องเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วต่อไป ประกอบกับสภาพเมืองหลวงในขณะนั้นมีคนอาศัยค่อนข้างมาก โดยเฉพาะภายในบริเวณคลองผดุงกรุงเกษมบริเวณทางด้านใต้และบริเวณอำเภอบางรักซึ่งเป็นย่านการค้าและที่ตั้งสถานกงสุล แม้ว่าในขณะนั้นบริเวณบางลำพูยังเป็นสวนอยู่ก็ตามแต่ก็สมควรจะมีการวางแผนขยายเมืองไปทางเหนือโดยเฉพาะบริเวณอำเภอดุสิตซึ่งเป็นที่ราบลุ่มเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยต่อไป (เกื้อกุล ยืนยงอนันต์, 2520: 158-159)

2.3.1.7.3 โครงการถนนสามเวิ้ง เป็นการขยายเส้นทางในแหล่งร้านค้าเพื่ออำนวยความสะดวกในการติดต่อและขนส่ง ถนนที่ถูกสร้างได้แก่ ถนนจักรวรรดิ ถนนยุพราช (ถนนเยาวราช) ถนนราชวงศ์ ส่วนถนนทรงวาดซึ่งเป็นถนนที่พระองค์ทรงวาดขึ้น ถนนทรงสวัสดิ์ ถนนอนุวงศ์และถนนชอยผลิตผล ซึ่งเกิดจากรัฐบาลขยายถนนหลังเกิดไฟไหม้ในท้องที่อำเภอสามเวิ้งบ่อยครั้ง

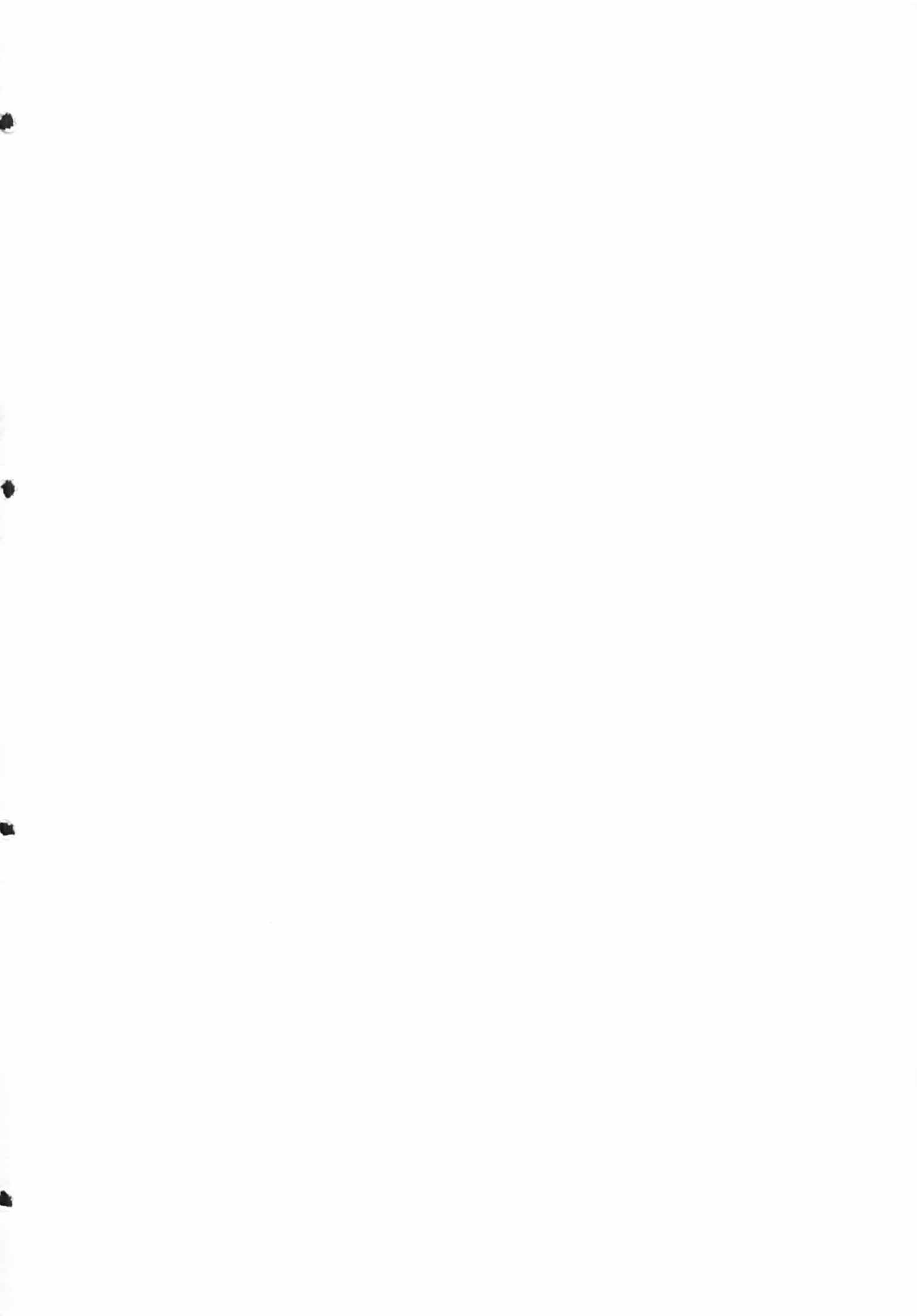
2.3.1.7.4 ถนนภายในเขตกำแพงเมืองเดิม นโยบายในการเลือกสร้างถนนในระยะแรกคือการสร้างถนนขนานไปกับกำแพงเมืองด้านในเท่ากับเป็นการสร้างถนนวงแหวนรอบเมืองเป็นสายแรกเว้นไว้ช่วงถนนหน้าวังหน้าเท่านั้นซึ่งเป็นถนนที่มีระยะทางสั้นๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นถนนเลียบกกำแพงพระนครประกอบด้วยถนนต่อไปนี้ ถนนเจ้าฟ้า ถนนจักรพงษ์ ถนนพระอาทิตย์ ถนนจักรเพชร ถนนมหาไชย ถนนพาทูร์ดี ถนนพระสุเมรุ ถนนข้าวสาร ถนนบ้านดินสอ ถนนตีทอง นอกจากนี้ยังทรงให้ตัดถนนแยก 2 สายจากถนนพาทูร์ดีไปผ่านหลังวังบูรพาภิรมย์บรรจบถนนเจริญกรุงและตัดจากถนนพาทูร์ดีผ่านวัดสุทัศน์ฯ ไปบรรจบกับถนนบำรุงเมือง และจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในการสร้างและปรับปรุงถนนในกรุงเทพฯ ส่วนหนึ่งอาจเกิดจากการเสด็จประพาสต่างประเทศทำให้มีพระราชดำริที่จะปรับปรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญดงมยิ่งขึ้น ดังเช่นเมื่อต้นรัชกาลได้เสด็จประพาสเมืองปัตตาเวียและชาวาทองตพระเนตรเห็นการทำถนนขนานกับลำคลองทั้ง 2 ฝั่งของเมืองดุงดงม เมื่อเสด็จกลับจากการประพาสก็โปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงคลองคูเมืองเดิมด้วยการทำเขื่อนก่ออิฐถือปูนแข็งแรงมีทั้งทำให้คนและทำให้ช้างม้าลงอาบน้ำได้สะดวกด้วย พร้อมโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนขนานคลองนี้โดยตลอดคือถนนราชินีและถนนอัษฎางค์

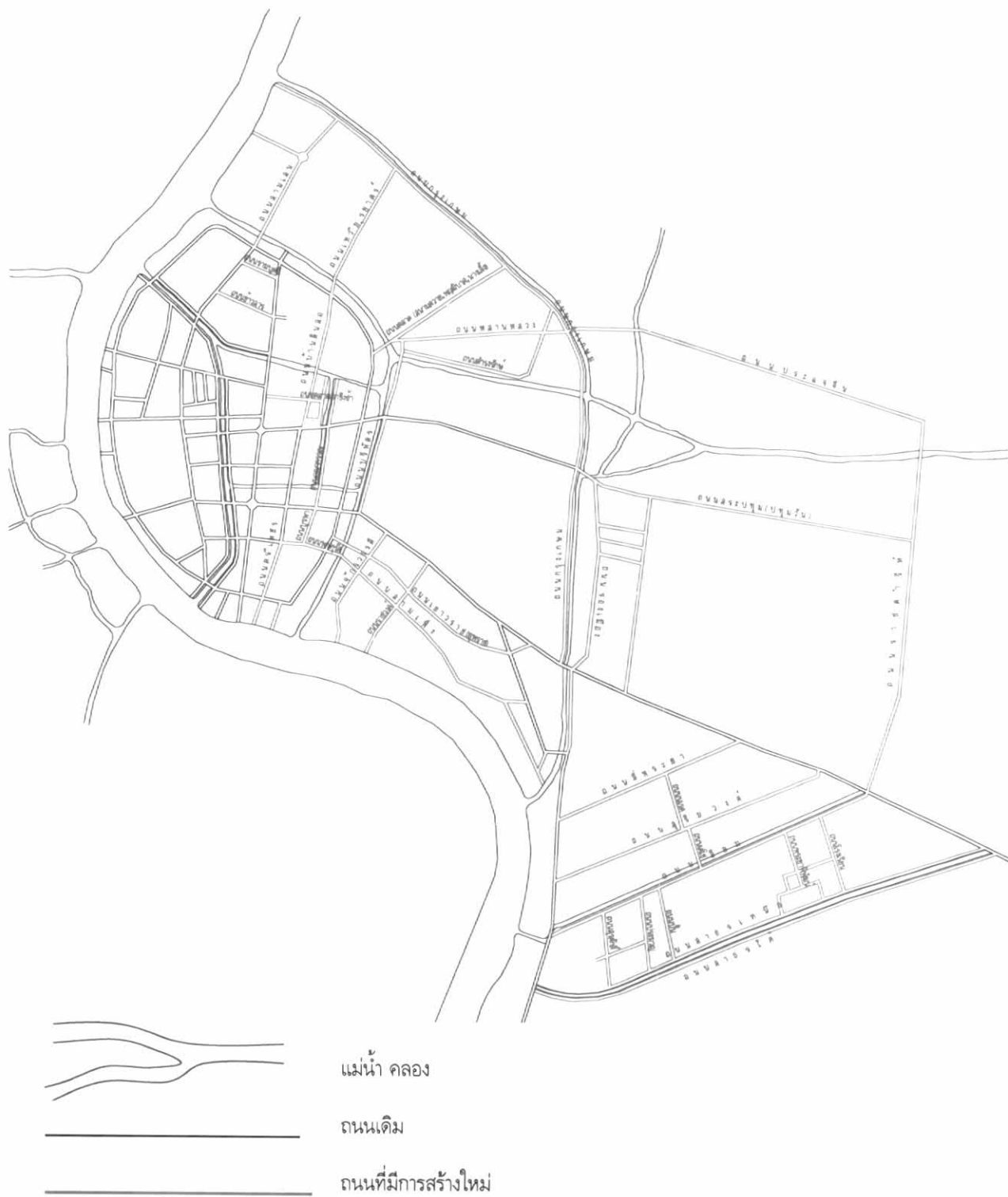
2.3.1.7.5 ถนนในเขตรอบนอกคลองรอบกรุง เป็นถนนสายย่อยๆ ที่เชื่อมระหว่างถนนสายหลักช่วยย่นระยะเวลาการเดินทางได้ อาทิ ถนนหลวง ถนนวรจักร ถนนพลับพลาไชย ถนนจักรวรรดิ ถนนหลานหลวง ถนนในเวียงนครเกษม ถนนสามเสน ถนนลูกหลวง ถนนจักรพรรดิพงษ์ ถนนบริพัตร ถนนตลาดนางเลิ้ง (ถนนนครสวรรค์) ถนนพะเนียง ถนนกรุงเกษม ถนนราชสุขุม ถนนเสือป่า ถนนไมตรีจิตต์

2.3.1.7.6 ถนนนอกคลองผดุงกรุงเกษม เป็นการสร้างถนนที่ออกนอกเมืองเพื่อเชื่อมระหว่างท้องที่บริเวณทางด้านใต้ของกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นย่านการค้าและที่ตั้งสถานกงสุลต่างๆ กับบริเวณอำเภอคูสิต เป็นการช่วยระยะทางระหว่างสองเขตนี้เพราะแต่เดิมการเดินทางต้องอ้อมเข้าไปในกำแพงเมืองก่อนซึ่งได้แก่ ถนนวิสุทธิศิต (ถนนพญาไท) ถนนประแจจีน (ถนนเพชรบุรี) ถนนประต็ดทอง (ถนนพระราม 6) ถนนราชปรารภ ถนนสนามม้า ถนนราชดำริห์ ถนนสระปทุม (ถนนพระรามที่ 1) ถนนหัวลำโพง

2.3.1.7.7 ถนนทางฝั่งธนบุรี ในสมัยนี้เริ่มมีความสนใจการพัฒนาพื้นที่ทางฝั่งธนบุรีเพิ่มขึ้น เห็นได้จากการตัดถนนทางฝั่งธนบุรีขึ้นด้วยถนนที่สำคัญคือ ถนนอรุณอมรินทร์ ถนนอิสรภาพ

นอกจากนี้ยังมีรายชื่อถนนที่มีการซ่อมแซมและสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ปรากฏไว้ในหลักฐานดังนี้ ถนนริมวัดดอนบ้านหวาย ถนนปลายตลาด ถนนวงเดือน ถนนหน้าวัดราชาธิวาส ถนนสัมพันธวงศ์ ถนนบ้านแขก ถนนพระยาอิศรานุภาพ ถนนนิวมณ ถนนสีลม ถนนสำราญไชย ถนนหน้าวังกรมหมื่นนราธิปพันธุ์พงศ์ (แถวคลองตลาด) เป็นต้น และถนนที่สร้างภายในพระราชวังซึ่งจะกล่าวในบทของการวิเคราะห์พระราชวังในเมืองต่อไป

ผังที่ 2 - 2 แผนที่แสดงถนนที่มีการสร้างใหม่ในสมัยตอนกลางรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2425-2438)

ผังที่ 2 - 3 แผนที่แสดงถนนที่มีการสร้างใหม่ในสมัยตอนปลายรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2439-2453)

ผังที่ 2 - 4 แผนที่แสดงการเปรียบเทียบการสร้างถนนในสมัยรัชกาลที่ 5

2.3.2 คลอง

สมัยก่อนคลองเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในการเดินทางกว่าเส้นทางอื่น ๆ ก่อนที่จะมีการสร้างถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนมักจะอยู่ริมน้ำ ประชาชนส่วนใหญ่จะเดินทางโดยใช้เรือเป็นพาหนะ การขยายเมืองสมัยก่อนจึงต้องมีการขุดคลองต่างๆ เพื่อให้ความสะดวกด้านเป็นเส้นทางคมนาคมการติดต่อค้าขายรวมทั้งในแง่สุขภาพและอนามัย เนื่องจากเป็นที่รองรับและระบายของเสียจากบ้านเรือนและการระบายน้ำเมื่อเวลาน้ำมาก ดังนั้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมีการขุดคลองมากที่สุดจนกรุงเทพฯ ได้รับสมญานามว่า “เวนิชตะวันออก” ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การขุดคลองมีจำนวนมากตามการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร และความต้องการการใช้ที่ดิน การคมนาคมขนส่ง และการขยายพื้นที่ผลผลิต วิธีการขุดใช้เครื่องจักรที่ทันสมัยและขุดได้รวดเร็วกว่าการใช้แรงงานคนดังเช่นในอดีตที่ผ่านมา คลองในกรุงเทพฯ มีหลายสายรวมทั้งคลองในหัวเมือง และคลองที่เชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมือง การขุดคลองดังกล่าวได้จัดทำเป็นแผนผัง แสดงโครงข่ายการพัฒนาระบบคลองในรูปแบบผังทั่วไป เพื่อขอความเห็นชอบจากพระมหากษัตริย์และขุนนางเสนาบดี ผลที่เกิดขึ้นจากการวางระบบการขุดคลองที่เป็นผังทั่วไปสำหรับการพัฒนาระบบคลองบนพื้นที่ตำบลทุ่งหลวงในครั้งนั้น ทำให้เกิดโครงข่ายการคมนาคมที่ใช้ทางน้ำเป็นหลักเป็นการเปิดพื้นที่จากการเพาะปลูก มีผลต่อเนื่องการขยายพื้นที่ทำมาหากินด้านเกษตรกรรม และเป็นการกระจายชุมชนเนื่องจากการตั้งถิ่นฐานในสมัยก่อนนิยมตั้งตามแนวเส้นทางของแม่น้ำลำคลอง พร้อมกับเกิดขึ้นบนพื้นที่ที่มีความพร้อมด้านสาธารณูปโภค ชุมชนที่เกิดขึ้นคือธัญบุรี และมีนบุรี ที่ริมคลองซอย 7 ผังเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2445 กรมสิทธิบนพื้นที่ทำการเกษตรกรรมและอยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้นเกิดการขยายตัวสู่ภูมิภาครอบเขตกรุงเทพฯ (กรมการผังเมือง, 2542: 84-85) อีกทั้งยังมีพระราชดำริให้ใช้ดินที่ได้จากการขุดคลองสร้างเป็นถนนและโปรดเกล้าฯ ให้ปลูกต้นไม้เพื่อให้ยึดตลิ่งหรือฝังคลองด้วย โดยต้นไม้ที่ใช้ปลูกนั้นเป็นไม้ยืนต้นหรือไม้ผลเช่น มะฮอกกานี พูขาว มะขาม โศก ชนุน มะม่วง เป็นต้น

จุดประสงค์หลักเบื้องต้นการขุดคลองเพื่อเป็นคูเมืองป้องกันข้าศึกศัตรูเพราะในตอนต้นรัตนโกสินทร์มีการศึกสงครามอยู่เป็นนิจ แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 การศึกสงครามเริ่มน้อยลงทำให้บทบาทหน้าที่ป้องกันศัตรูนั้นลดลงไปด้วย การขุดคลองเน้นเพื่อที่จะสร้างถนนมากขึ้นกล่าวคือเป็นการขุดดินขึ้นถมจนทำถนนส่งผลให้เกิดถนนขนานกับคลองหลายสาย อันเป็นวิธีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาสามารถที่จะค่อยๆ ปรับพฤติกรรมการใช้เรือมาเป็นการใช้ถนนแทนประโยชน์ของคูคลองที่สำคัญคือเป็นที่เก็บน้ำไว้ใช้อุปโภคบริโภคอีกทั้งยังเป็นที่ระบายน้ำและของเสียอีกด้วย เนื่องด้วยในสมัยก่อนบ้านเรือนไม่แออัดเท่าในสมัยนี้จึงไม่เกิดปัญหามลพิษ พอเริ่มมีประชาชนอยู่อาศัยมากขึ้นทำให้ในช่วงปลายรัชกาลเกิดปัญหาน้ำเน่าเสียจนทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการสร้างน้ำประปาเกิดขึ้น นอกจากนั้นการขุดลอกคลองที่ขยายกว้างออกไปตามหัวเมืองหรือนอกเขตพระนครก็เพื่อเป็นการขยายการคมนาคมให้สามารถติดต่อค้าขายไปมาสะดวกทำให้เกิดชุมชนตั้งถิ่นฐานตามแนวลำคลองที่มีการขยายออกไป พร้อมกับทำหน้าที่บ่งบอกขอบเขตกำหนดย่าน ตามผังเมืองอาทิเช่น คลองคูเมืองเดิม คลองรอบกรุง คลองผดุงกรุงเกษม เป็นต้น และยังใช้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชนได้เนื่องจากการปลูกต้นไม้ริมถนนและคลองให้ความร่มรื่นด้วย การขุดคลองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแบ่งออกเป็น

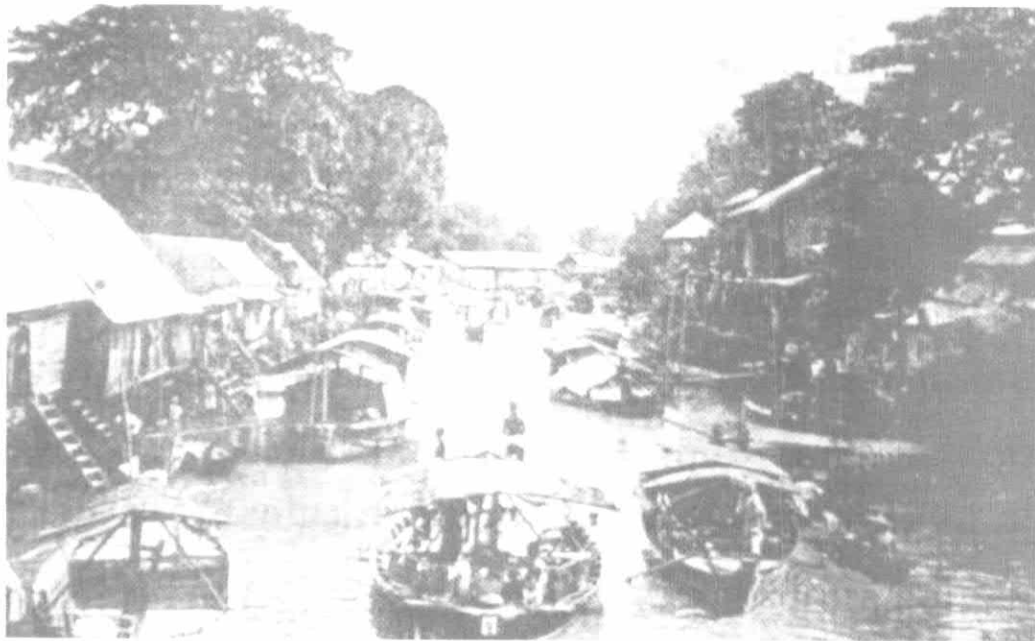
2.3.2.1 การขุดลอกคลองเก่า โดยขุดลอกคลองที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและคลองที่ขุดก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากเมื่อมีผู้ใช้ไปนานๆ เขาก็มีการชำรุดทรุดโทรมเกิดความสกปรกขึ้นรวมทั้งการทิ้งขยะมูลฝอยทำให้คลองตื้นเขิน ทำให้การใช้น้ำในแม่น้ำลำคลองไม่ได้รับความสะดวก จึงจำเป็นที่จะต้องมีการขุดลอกคลองเสียใหม่เพื่อให้ลำคลองสะอาดและใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่

2.3.2.2 การขุดคลองใหม่ พระบรมราชโองบายเกี่ยวกับการขุดคลองใหม่ แบ่งออกเป็น 3 ข้อดังนี้(สวัสต์ จงกล, 2533: 5)

1. ใช้งบประมาณของรัฐบาล ได้โปรดเกล้าฯ มอบหมายให้การขุดซ่อมคลองเป็นงานที่อยู่ในความรับผิดชอบของกรมสุขาภิบาล และกรมเจ้าท่า กระทรวงโยธาธิการ กับกรมคลอง กระทรวงเกษตรราธิการ ซึ่งหน่วยงานดังกล่าวมีหน้าที่สำรวจปักกรุย ขุดคลอง ตรวจสอบตรวจรักษา และซ่อมแซมคลอง

2. พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรทั่วไปขุดคลองตามแนวพระบรมราชาไชยบายและพระราชดำริ ซึ่งจะทรงพิจารณาเห็นว่า เป็นประโยชน์แก่ราษฎรส่วนใหญ่เป็นหลัก นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรมีส่วนช่วยรัฐบาล ในการขุดซ่อมคลองเก่าอีกด้วย

3. ให้บริษัทซึ่งเป็นกลุ่มบุคคลที่มีทรัพย์สินดำเนินการเช่นเดียวกับราษฎรทั่วไป โดยคลองที่ขุดในรัชสมัยของพระองค์นั้นมี 18 คลองเป็นคลองที่พระองค์โปรดฯ ให้ขุด 10 คลอง โดยงบประมาณแผ่นดินส่วนหนึ่งกับให้ราษฎรออกที่ดินส่วนหนึ่งเป็นการตอบแทน ได้แก่ คลองสวัสดิเปรมประชากร คลองนครเนื่องเขต คลองประเวศบุรีรมย์ คลองทวีพัฒนา คลองเปรง คลองนิคมยาตรา คลองราชดำริ คลองไผ่ลิงโต คลองนราภิรมย์ คลองแสนแสบ และคลองที่เอกชนจ้างบริษัท⁴ เป็นผู้ขุดคลอง อีก 8 คลอง ได้แก่ คลองหลวงแพ่ง คลองอุดมชลจร คลองเจริญ คลองพระราชามิถิล คลองสาคร คลองพระยาบรรณา (คลองพระยาบันลือ) คลองบางพลีใหญ่ คลองรังสิตประยูรศักดิ์และคลองแยก คลองชอย 43 คลอง (สวัสดิ์ จงกล, 2533: 3)

รูปภาพ 2 - 17 คลองเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในสมัยต้นรัชกาลที่ 5

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁴ บริษัทคลองและคูน้ำสยามจำกัด ซึ่งมีคนไทยถือหุ้นร่วมกับชาวยุโรป นำเครื่องจักรมาขุดคลองในตำบลทุ่งหลวง แขวงกรุงเทพฯ มากกว่า 30 สาย เมื่อ พ.ศ. 2434 ที่สำคัญคือ การขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์จากแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังแม่น้ำนครนายกทางภาคตะวันออกโดยเป็นคลองแกนกลาง แล้วขุดคลองทกวาสายบนและด้านใต้อีกสายหนึ่ง จากนั้นขุดคลองเป็นแนวขวางกับคลองทั้งสามเป็นคลองชอยอีก 14 สาย ตัดกับคลองรังสิตประยูรศักดิ์เป็นมุมฉาก บางสายเชื่อมกับคลองแสนแสบด้วย (กรมการผังเมือง, 2542: 84-85)

รูปภาพ 2 - 18 คลองรอบกรุงในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รายชื่อคลองซึ่งไม่ระบุหลักฐานว่าขุดมาตั้งแต่เมื่อไหร่แต่ปรากฏชื่ออยู่ในเอกสารขึ้นต้นเกี่ยวกับการคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งอยู่ในผังพระนครพร้อมแสดงตำแหน่งที่ตั้งดังต่อไปนี้

ชื่อคลอง	ที่ตั้ง
1. คลองสามเสน	อยู่ตรงถนนพุดตาลเหนือ บริเวณฝั่งพระนครด้านเหนือ
2. คลองบางขุนพรหม	อยู่ข้างวัดสามพระยา ขวางถนนสามเสน
3. คลองอรชร	เชื่อมระหว่างคลองหัวลำโพง(คลองถนนตรง)และคลองบางกะปิ
4. คลองวัดพระพิเรนทร์	ถนนวรจักร
5. คลองวัดจักรวรรดิ	ถนนเจริญกรุง
6. คลองวัดสามจีน(วัดไตรมิตร)	ปลายถนนเยาวราช
7. คลองเม่งเสง	หลังพระที่นั่งอัมพรสถาน ระหว่างถนนดวงตะวันและถนนคอเสื้อ
8. คลองบ้านดอกไม้	บริเวณบ้านบาตร
9. คลองวัดโสมนัส	ข้างวัดโสมนัสวิหาร
10. คลองตรอกเต้า	ถนนเยาวราช
11. คลองส้มป่อย	บริเวณถนนช่างฮี
12. คลองรางเงิน	บริเวณถนนดวงเดือน
13. คลองแยกจากคลองสีลม	คลองที่แยกจากคลองสีลมโดยผ่านถนนสาทร
14. คลองขุดใหม่	ระหว่างถนนพศุภนิภาศ

ตารางที่ 2 - 1 สรุปรายชื่อคลองที่ปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : คลองในกรุงเทพฯ ความเป็นมาการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525)

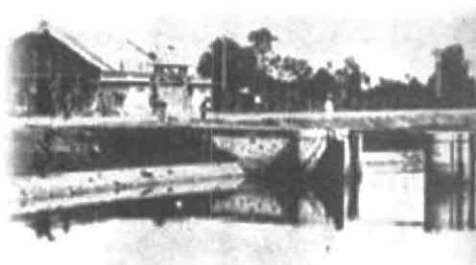
และรายชื่อคลองอื่นๆที่มีการขุดลอกคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ คลองฉนวน คลองบางกะปิ คลองบางขนาก คลองวัดโสมนัส คลองพระโขนง คลองมหาสวัสดิ์ คลองคิระ (บาง)กระบือ คลองวัดยานนาวา คลองสะพานหัน คลองชื่อน้ำ คลองท่อทอง คลองพระยาไทย คลองวัดสุทัศน์ คลองหลอด (ปิยนาก บุนนาค, 2518: 264)

รูปภาพ 2 -19 สภาพคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการปลูกต้นไม้สองฝั่งคลอง

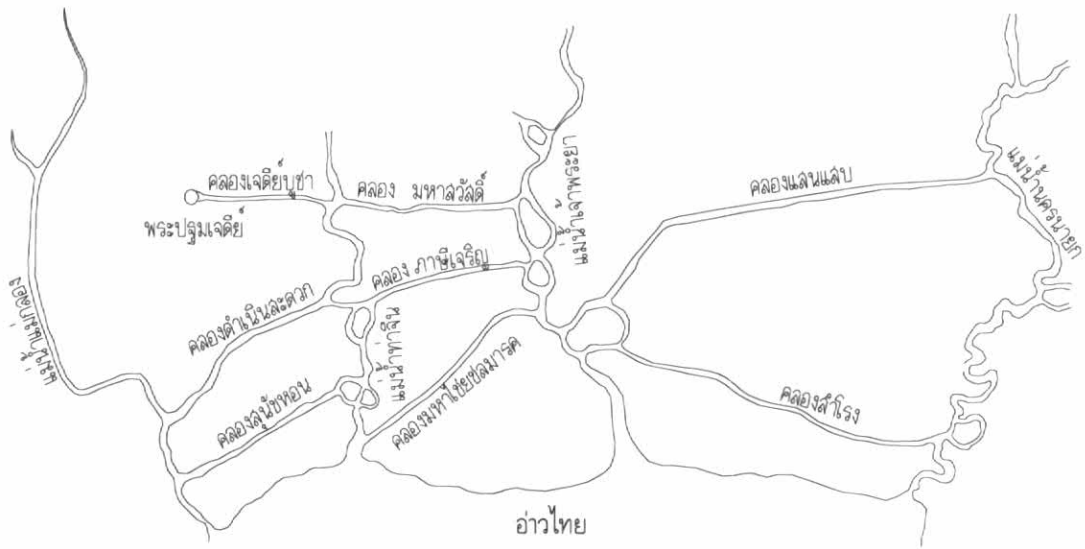
ที่มา : หนังสือ siam เล่ม 1-2 W.A.Graham ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3 ค.ศ.1924 อ้างอิงจากสมุดภาพเมืองไทย

2.3.2.3 การขุดคลองประปา ในปลายรัชกาลที่ 5 ทรงพยายามแก้ปัญหาคลองสกปรกเพราะเป็นที่ระบายของเสียทั้งหลาย โดยพระราชทานทุนให้กับกรมสุขาภิบาลจัดหาน้ำสะอาดมาใช้อุปโภคและบริโภคในพระนครพระราชทานกิจการนี้ว่า “การประปา” โดยว่าจ้างช่างชาวฝรั่งเศสเข้ามาเป็นนายช่างสุขาภิบาลและได้จัดซื้อที่ดินสำหรับขังน้ำที่คลองเชียงรากแล้วขุดคลองประปามาสูโรงสูบน้ำที่สามเสน เริ่มดำเนินการใน พ.ศ.2446 แล้วเสร็จในสมัยรัชกาลที่ 6 (ปิยนาก บุนนาค, ดวงพร นพคุณและ สุวัฒนา ชาติานิติ, 2525: 103-104.)

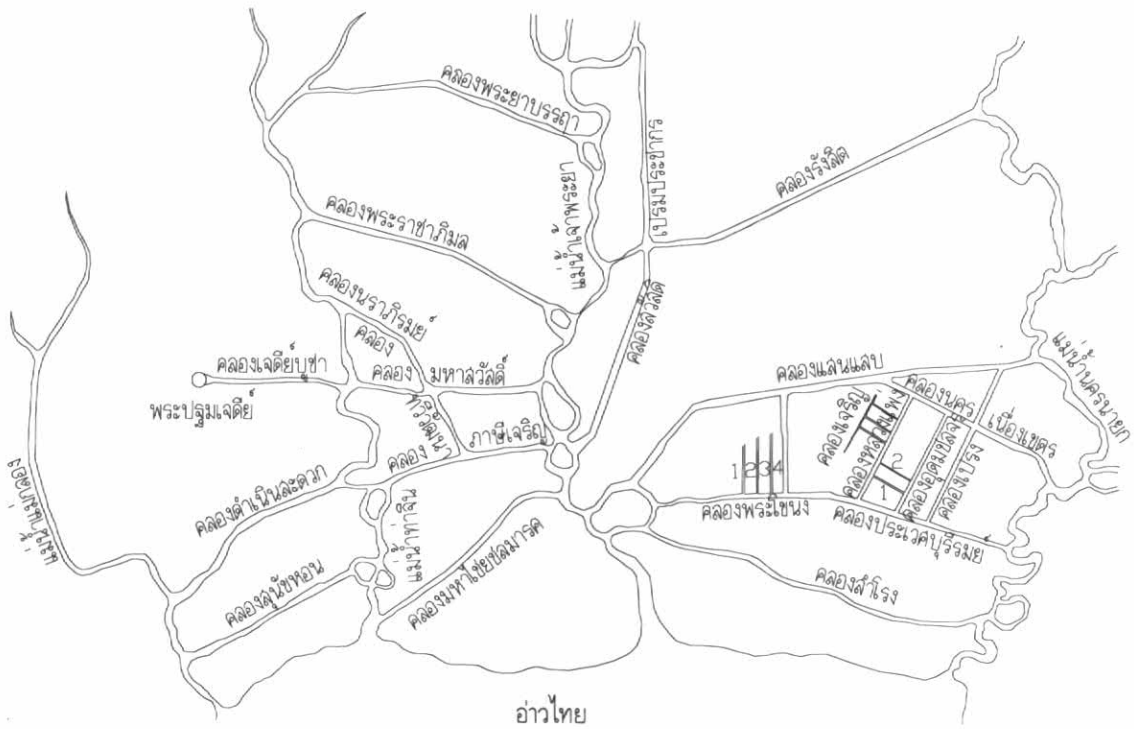

รูปภาพ 2 -20 คลองส่งน้ำจากเชียงรากถึงกรุงเทพฯ ตามโครงการจัดหาน้ำบริโภค และประตุระบายน้ำที่สามเสนสำหรับระบายน้ำไปสู่ที่สูบน้ำเพื่อจัดทำน้ำประปา

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

คลองขุดในสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

คลองขุดในสมัยรัชกาลที่ 5

ผังที่ 2 - 5 เปรียบเทียบการขุดคลองระหว่างในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5

ที่มา : ต้นฉบับจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

2.3.3 สะพาน

เนื่องจากการคมนาคมทางบกเริ่มเข้ามามีบทบาทในการดำรงชีวิตสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งพระองค์โปรดฯให้สร้างถนนเพิ่มจากรัชกาลที่ 4 ทำให้มีความจำเป็นในการใช้สะพานเพื่อเชื่อมเส้นทางต่างๆเข้าด้วยกัน โดยมีสาเหตุที่สำคัญมาจากทางด้านเศรษฐกิจและการให้ประโยชน์แก่ประชาชนซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น (ปิยนาด บุนนาค, ดวงพร นพคุณและสุวัฒนา ชาติานิติ, 2525: 108)

1. การสร้างสะพานพร้อมกับการสร้างถนน เนื่องจากการสร้างถนนส่วนใหญ่มักจะผ่านคลองซึ่งมีอยู่มากมายทำให้ต้องมีการวางแผนสร้างสะพานพร้อมกับการทำถนนไปพร้อมๆกัน
2. การสร้างสะพานเพื่อช่วยในการย่นระยะทางและเวลา เพื่อให้ราษฎรได้ใช้ข้ามคลองต่างๆ โดยไม่ต้องเดินทางไกล
3. การสร้างสะพานแทนสะพานเดิมที่ชำรุดทรุดโทรม เพื่อความมั่นคงแข็งแรงโดยอาจเปลี่ยนเป็นสะพานเหล็ก สะพานไม้หรือสะพานคอนกรีต
4. การขยายสู่เส้นทางที่สำคัญ เนื่องจากแต่เดิมเป็นเพียงสะพานเล็กๆพอนคนเดินข้ามได้ ต่อมาเส้นทางนั้นนำไปสู่เส้นทางที่สำคัญทำให้ต้องมีกรขยายหรือสร้างสะพานใหม่ทดแทนสะพานเดิม

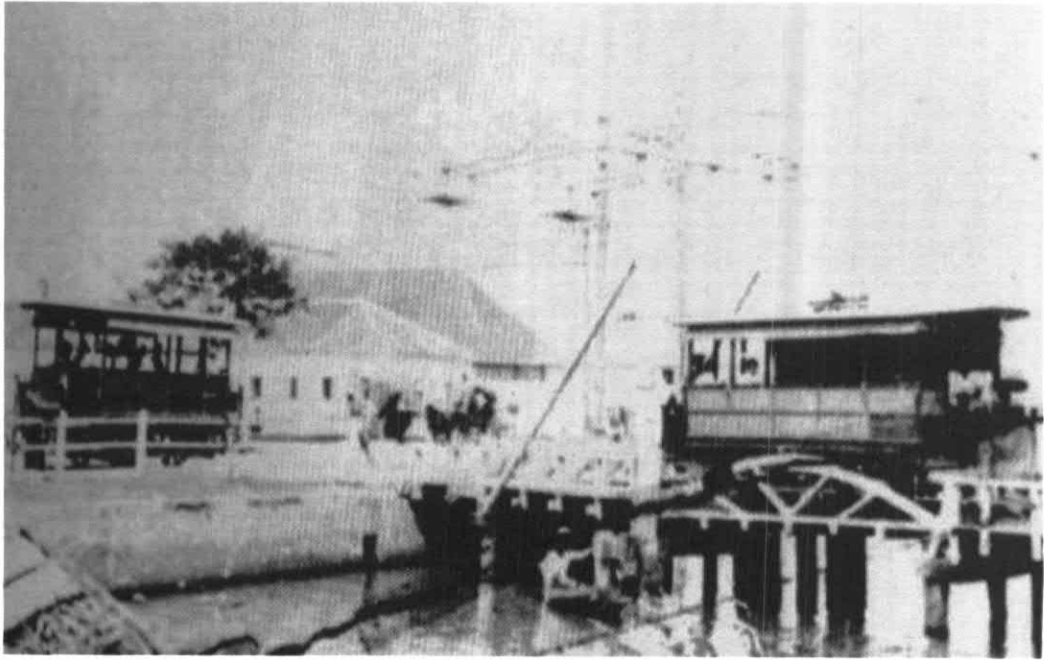
โดยรูปแบบของสะพานที่สร้างขึ้นในสมัยของพระองค์มีหลายรูปแบบเช่น สะพานไม้ สะพานเหล็ก สะพานทอ⁵ สะพานทอ⁶ สะพานปูน ทั้งนี้เนื่องจากภายหลังที่ได้เสด็จประพาสยุโรปและเมืองปัตตาเวียหรือเมืองชวาได้ทรงเห็นรูปแบบสะพานต่างๆแล้วทรงนำมาประยุกต์ใช้ในพระนครตามการก่อสร้างแบบยุโรป โดยมีกรมโยธาเป็นผู้จัดการเรื่องการสำรวจพื้นที่ การเขียนแบบ การคำนวณงบประมาณที่ใช้และการก่อสร้าง เมื่อสร้างเสร็จแล้วจะมอบให้กรมสุขาภิบาลเป็นผู้รักษา โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวินิจฉัยครั้งสุดท้ายว่าสะพานใดมีประโยชน์สูงสุดคุ้มค่ากับการลงทุนสร้างสะพานนั้นๆ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของการสร้างสะพานเพื่อเชื่อมทางคมนาคมและวางรากฐานในการพัฒนาประเทศ ทรงมีพระราชดำริว่าในการเฉลิมพระชนมพรรษาทุกปีน่าจะได้มีการสร้างถาวรวัตถุเป็นที่ระลึกและมีประโยชน์ต่อสาธารณชน ซึ่งในสมัยนั้นสะพานข้ามคลองเป็นสิ่งจำเป็นต่อประชาชนที่สัญจรไปมาในกรุงเทพฯเป็นอันมาก แม้มีสะพานอยู่ก่อนแล้วแต่ก็ไม่เพียงพอความต้องการ รวมทั้งสะพานเดิมได้ชำรุดทรุดโทรมลงมากจึงโปรดฯให้สร้างสะพานชุด “เฉลิม” ขึ้น โดยทรงอุทิศเงินเพื่อสร้างสะพานปิลละ 1 สะพาน เริ่มตั้งแต่ ร.ศ.114 (พ.ศ.2438) เมื่อพระชนมายุครบ 42 พรรษา เป็นต้นมา จนถึง ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) รวมทั้งสิ้น 17 สะพาน และจะลงท้ายเป็นตัวเลขตามปีพระชนมายุของพระองค์ ท่าน มี 2 สะพานที่สร้างในสมัยต้นรัชกาลที่ 6 แต่เป็นเงินของรัชกาลที่ 5 (สวัสดิ์ จงกล, 2533: 28) โดยมีวัตถุประสงค์ในการสร้างสะพานชุดนี้ดังนี้ (ปิยนาด บุนนาค, ดวงพร นพคุณและสุวัฒนา ชาติานิติ, 2525: 113)

1. เพื่อเป็นพระราชกุศลฉลองพระชนมายุครบรอบในแต่ละปี เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศให้ยั่งยืน
2. เพื่อเป็นถาวรวัตถุสำหรับพระนครและให้เป็นสาธารณประโยชน์แก่ประชาชน
3. เพื่อเป็นความเจริญแก่ถนนและเพื่อให้เกิดการใช้ถนนเป็นไปโดยสะดวกยิ่งขึ้น

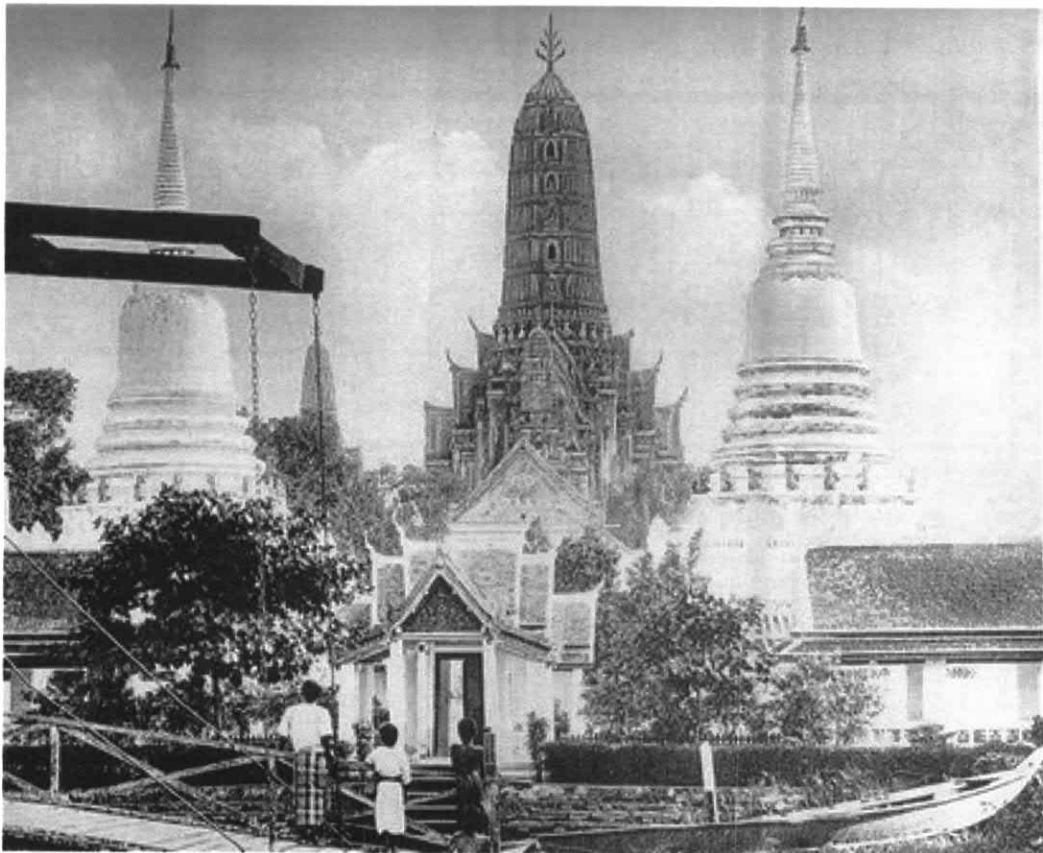
⁵ เป็นสะพานที่ทำเหนือคลองที่เป็นรางน้ำท้องสะพานพันจากระดับพื้นถนนเล็กน้อยต้นแบบจากเมืองปัตตาเวีย (สวัสดิ์ จงกล, 2533: 6)

⁶ เป็นสะพานที่สามารถยกให้เรือสามารถผ่านเข้าออกได้ โดยกึ่งกลางสะพานนั้นทำเป็นโครงเหล็กสูงแล้วใช้ลูกตุ้มถ่วงสำหรับดึงสะพานให้ยกขึ้น ตามแบบสะพานที่เมืองปัตตาเวียมี 8 แห่ง ได้แก่ สะพานข้ามคลองคูเมืองเดิม หน้าท่าว่าการกระทรวงมหาดไทย สะพานข้ามคลองคูเมืองเดิม หน้าท่าว่าการกระทรวงกลาโหม สะพานข้ามคลองหน้าวัดดอนงคาราม สะพานข้ามคลองหน้าวัดพิชัยญาติการาม สะพานข้ามคลองสระปทุม สะพานข้ามคลองริมวังพระองค์เจ้าสายสวัสดิ์ภิรมย์ สะพานข้ามคลองบางกอกใหญ่ สะพานข้ามคลองมอญ ปัจจุบันสะพานที่ยังคงอยู่คือสะพานข้ามคลองคูเมืองเดิม (พลาตีย์ย สิทธิชัยกิจ, 2547: 368-369)

รูปภาพ 2 -21 สะพานหก

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รูปภาพ 2 -22 สะพานหกหน้าวัดพิชัยญาติการาม ธนบุรี ถ่ายราวสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

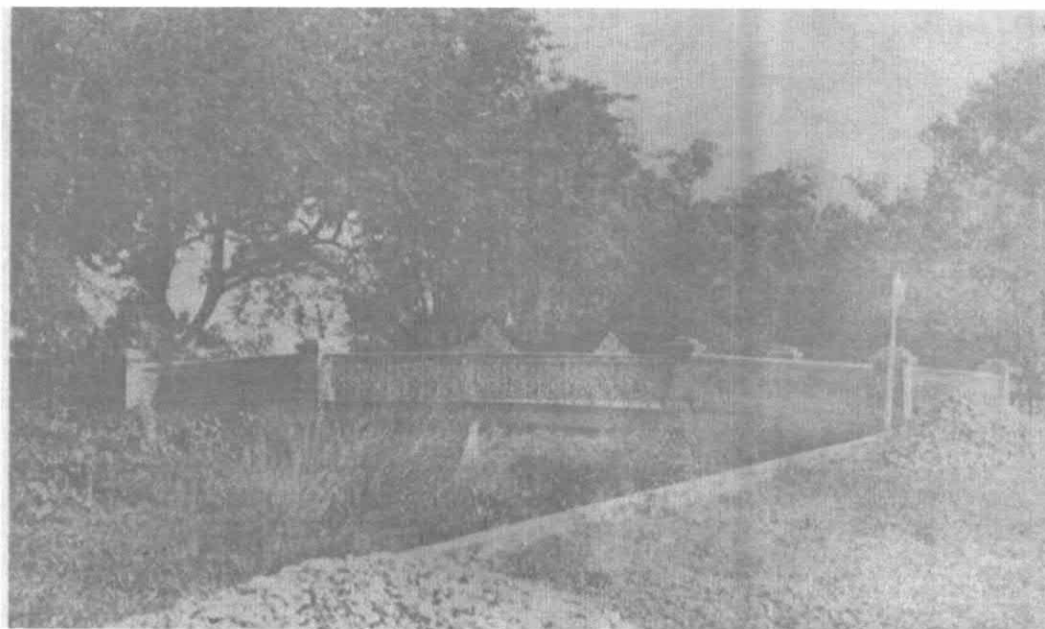
รูปภาพ 2 -23 สะพานเฉลิมยศ 45

ที่มา : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสภาพแวดล้อมของกรุงเทพฯ.

รูปภาพ 2 -24 สะพานเฉลิมกรุง 48

ที่มา : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสภาพแวดล้อมของกรุงเทพฯ.

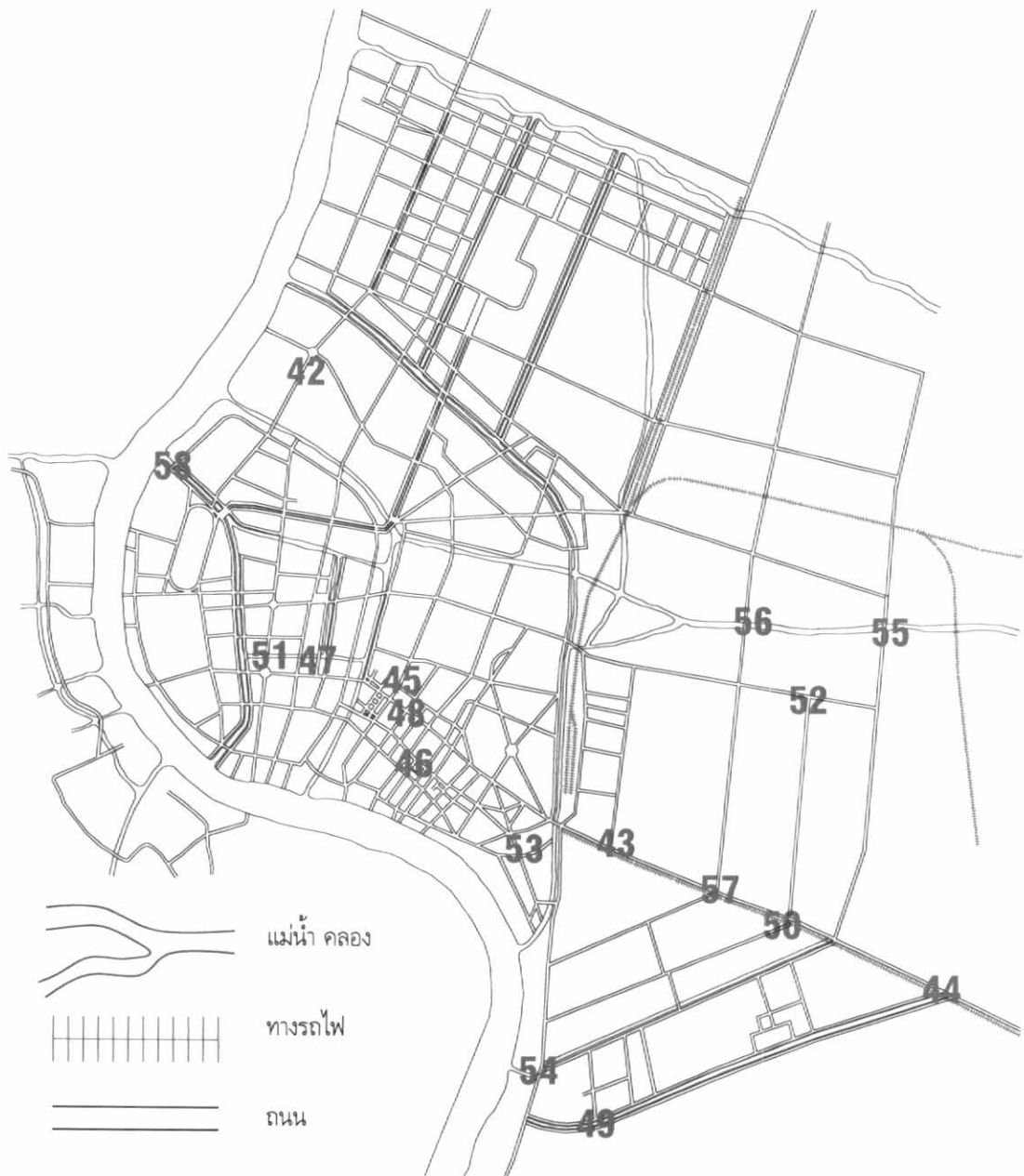
รูปภาพ 2 -25 สะพานเฉลิมเผ่า 52

ที่มา : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสภาพแวดล้อมของกรุงเทพฯ.

รูปภาพ 2 -26 สะพานเฉลิมหล้า 56 (สะพานหัวช้าง)

ที่มา : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสภาพแวดล้อมของกรุงเทพฯ.

ผังที่ 2 - 6 สะพานชุดเฉลิมที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5

รายชื่อสะพานชุดเฉลิมในผังที่ 2-5

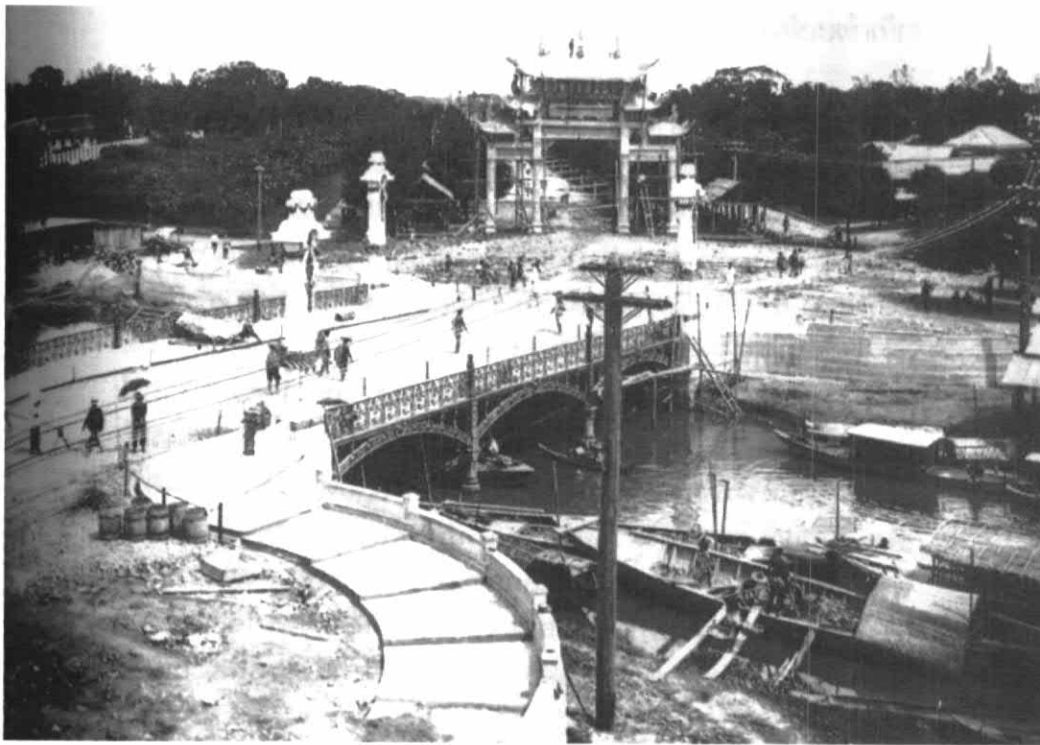
1. เฉลิมศรี 42	2. เฉลิมศักดิ์ 43	3. เฉลิมเกียรติ 44
4. เฉลิมยศ 45	5. เฉลิมเวียง 46	6. เฉลิมวัง 47
7. เฉลิมกรุง 48	8. เฉลิมเมือง 49	9. เฉลิมภพ 50
10. เฉลิมพงษ์ 51	11. เฉลิมเผ่า 52	12. เฉลิมพันธุ์ 53
13. เฉลิมภาคย์ 54	14. เฉลิมโลก 55	15. เฉลิมท้าว 56
16. เฉลิมเดช 57	17. เฉลิมสรรค์ 58	

เมื่อได้สร้างถนนราชดำเนินเพื่อเชื่อมพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังสวนดุสิตแล้ว มีแนวถนนที่ตัดข้ามคลองผดุงกรุงเกษมจึงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างสะพานอย่างดีในปี พ.ศ.2443 ให้เหมาะสมกับถนนราชดำเนินที่สร้างอย่างกว้างขวางดงาม โดยมีลักษณะเป็นสะพานเสาหินอ่อนแบบฝรั่งเศส ที่ลี้มู่สะพานรองรับโคมไฟสำริดและผนังเชิงลาดสะพานซึ่งประดับด้วยหินอ่อน ที่กึ่งกลางราวสะพานด้านนอกมีแผ่นโลหะกลมหล่อเป็นรูปช้างเอราวัณสามเศียร ซึ่งเป็นเทพพาหนะของท้าวผัดมา และพระราชทานนามว่า “สะพานมัฆวานรังสรรค์” ออกแบบโดยนายคาร์โล อัลเลกรี ชาวอิตาลีคนที่เข้ามารับราชการอยู่ในกระทรวงโยธาธิการขณะนั้น มีพิธีเปิดถนนราชดำเนินนอกและสะพานมัฆวานรังสรรค์เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2446 สะพานที่สองคือสะพานผ่านฟ้าลีลาศข้ามคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่างหรือคลองบางลำพู) เชื่อมถนนราชดำเนินกลางและถนนถนนราชดำเนินนอก ซึ่งแต่เดิมบริเวณนี้เคยมีสะพานอยู่ก่อนหน้าแล้วเป็นสะพานเหล็กโค้งตั้งหลักฐานจากรัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าฟ้ากรมขุนนครานุวัตติวงศ์ (พระยศในขณะนั้น) มีความว่า “อนึ่งตพานผ่านฟ้าลีลาศนี้มิผู้เห็นด้วยเป็นอันมากกว่าเป็นตพานในถนนราชดำเนินเป็นสัญลักษณ์ของถนนทั้งปวงมาประชุมกันมากควรจะทำให้งามกว่าตพานโค้งที่มีอยู่แล้ว...” เมื่อให้มีการสร้างสะพานขึ้นใหม่นั้น โปรดเกล้าฯ ให้มีขนาดใหญ่และกว้างกว่าเดิม ลูกกรงที่ราวสะพานเป็นเหล็กหล่อลวดลายช่อดอกทานตะวันและยังมีลวดลายประดับที่คานโค้งซึ่งรับด้วยเครื่องสำริดอยู่ทั้งลี้มู่เป็นลายเฟื่องอุษะที่หัวเสาและรูปเรือโบราณของยุโรปอยู่กึ่งกลางเสา ส่วนสะพานสุดท้ายที่สร้างเชื่อมถนนราชดำเนินกลางกับถนนราชดำเนินในคือสะพานผ่านพิภพลีลาข้ามคลองคูเมืองเดิมสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2445 เป็นการรื้อสะพานเดิมแล้วสร้างใหม่โดยมีลักษณะแบบเดียวกับสะพานข้างต้น มีราวลูกกรงสะพานเป็นเหล็กตัดมีลวดลายสวยงาม และเสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิดสะพานเมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2449 แต่ สะพานผ่านพิภพลีลาที่เห็นอยู่ในปัจจุบันเป็นสะพานที่สร้างขึ้นใหม่เพื่อให้พ้นทางลาดของสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้าที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2514

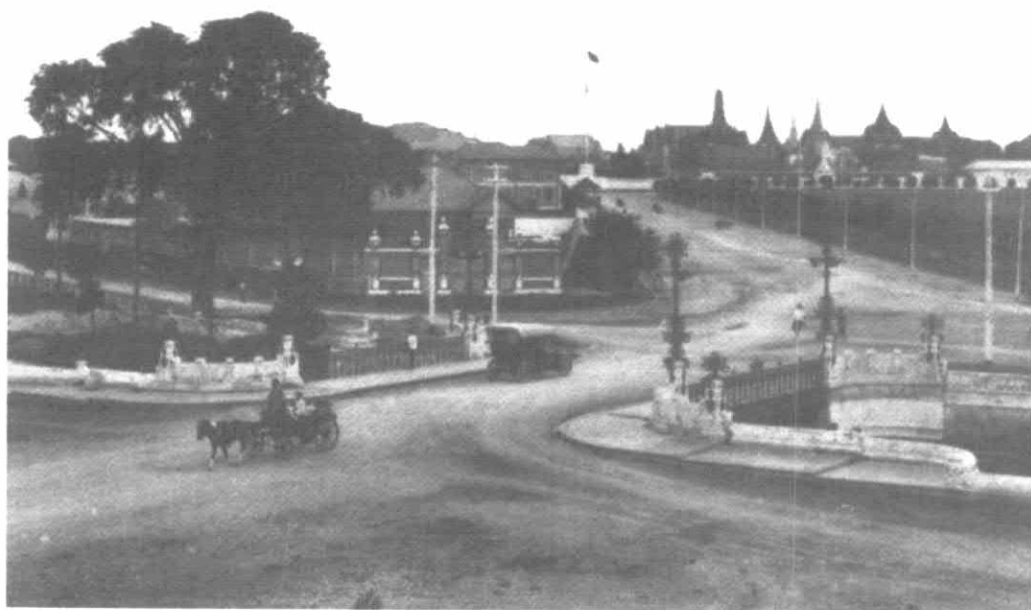
รูปภาพ 2 - 27 สะพานมัฆวานรังสรรค์

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รูปภาพ 2 - 28 สะพานผ่านฟ้าลีลาศ

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

รูปภาพ 2 - 29 สะพานผ่านพิภพลีลา

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ผังที่ 2 - 7 ตำแหน่งสะพานอื่นๆที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5

รายชื่อสะพานในผังที่ 2 - 6

1. มัชฌิมรังสรรค์	18. นริศดาร์ส
2. ผ่านพิภพลีลา	19. โสมนศนาครา
3. ผ่านฟ้าลีลาศ	20. อรไทย
4. สมนตอมรमारค	21. หน้าวัดโสมนัสฯ และข้างวัดนราดง
5. ดำรงสถิตย	22. สราญรมย์
6. ภาณุพันธ์	23. คลองสัมปออย

7. พิทยเสถียร	24. วัดราชาธิวาส
8. สะพานข้ามคลองเม่งเส็ง	25. กิมเสงหลี
9. กลุ่มวัดเบญจมบพิตร	26. วัดสระเกศ
10. พระอรุณคชายา	27. สุประดิษฐ์
11. ชมัยมารุเชฐ	29. มหาดไทยอุทิศ
12. บ้านดอกไม้	33. นรรัตนสถาน
13. เทเวศรนฤมิตร	34. รพีพัฒนาภาค
14. พิศณุปถัมภ์	35. จตุรภักตวรรษังษติ
15. วิศุกรรมนิรมาน	36. สะพานเสี้ยว
16. เทวกรรมรังรักษ์	39. ยศเส
17. อวาศวิจิตร	43. เสาวนีย์

นอกเหนือจากสะพาน “เฉลิม” และสะพานหินอ่อนแบบฝรั่งเศสข้ามคลองคูเมืองและเชื่อมกับถนนราชดำเนินดังกล่าวแล้ว ได้มีการก่อสร้างสะพานอีกเป็นจำนวนมากมายตามพระราชดำริและพระบรมราโชบาย เช่น สะพานข้ามคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งเป็นคลองที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้แก่ สะพานเทเวศรนฤมิตร สะพานวิศุกรรมนิรมาน สะพานเทวกรรมรังรักษ์ สะพานจตุภักตวรรษังษติ โดยเป็นสะพานที่เกิดจากการตัดถนนเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง (สวัสดี จงกล, 2533: 29) นอกจากนี้ยังมีสะพานอื่นๆ ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 ตามหลักฐานที่ปรากฏตามเอกสารต่างๆ ดังนี้ (ปิยนถ บุนนาค, 2518: 266-267.) สะพานมานุพันธ์ สะพานข้ามคลองเม่งเส็ง สะพานในกลุ่มสามเสน สะพานอ้อม (ข้ามคลองเม่งเส็งต่อคลองหลอดแก้วตรงถนนบ่วย) เป็นสะพานภายในเขตพระราชฐาน สะพานระหว่างถนนราชวงศ์และถนนสัมพันธวงศ์ สะพานข้ามคลองมหานาค (หลายสะพาน) สะพานข้ามคลองโอง่างบนถนนเยาวราช สะพานข้ามคลองลำน้ำตรงถนนพุดตาน สะพานข้ามคลองสวัสดิเปรม ประชากรบนถนนราชวัตร สะพานข้ามคลองบ้านญวน สะพานหกข้ามคลองตลาด สะพานวัดมหรณพาราม สะพานที่ทำราชวรดิฐ สะพานมัฆวานรังรักษ์ สะพานเทวกรรมรังษติ สะพานจตุรภักตวรรษังสรค์ สะพานบนถนนดินสอ สะพานบ้านเขมร สะพานวัดสามปลื้ม สะพานปราบศัตรูพ่าย สะพานบนถนนเด็ก สะพานสุทัศน์ สะพานวรเสฐิ์ สะพานอุภัยเจษฎุทิศ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าสะพานที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นมีจำนวนมากเพื่อเชื่อมต่อกันสายต่างๆ อันเป็นการอำนวยความสะดวกแก่ผู้สัญจรและเป็นการขยายการคมนาคมทางบกให้ครอบคลุมไปทั่วพระนคร